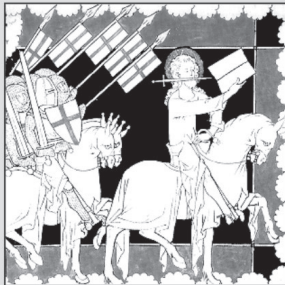
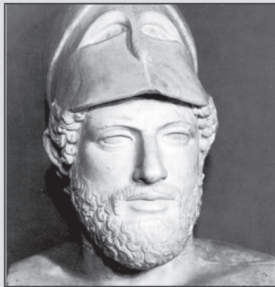
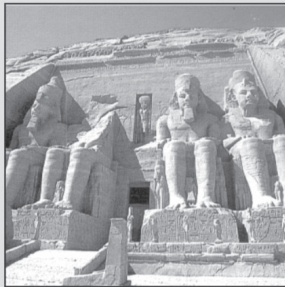

KLIÓ 2016/3

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Klasszikusok Máltán
Az óra használata
az Oszmán Birodalomban
Rabindranath Tagore
és a nacionalizmus

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIO. Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györkös Attila habil. egyetemi adjunktus, DE és
Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap,
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete,
valamint a Nyíregyházi Egyetem támogatásával.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

TARTALOM

Ókor, középkor

Anthony Bonnano és Christian Laes tanulmányai: Klasszikusok Máltán (<i>Gacsal Dóra</i>)	3
Marion Meyer (szerk.): A kultusz láthatóvá tétele (<i>Gesztelyi Tamás</i>)	9
Danielle L. Kellogg: Marathóni harcosok és a juharfák emberei – az ókori Akharnai (<i>Nemes Zoltán</i>)	14
Reinhard Härtel: Akkulturáció a középkorban (<i>Barabás Gábor</i>)	20
Hannele Klemettilä: Állatok és vadászok a késő középkorban – Gaston Fébus: A vadászat kézikönyve BnF MS fr. 616-os kézira- tának tanúsága (<i>Somoskői Viktor</i>)	25

Kora újkor

W. Gregory Monahan: A kamiszárdok háborúja és felkelése (<i>Kiss Márton</i>)	29
Jonathan Barth: Merkantilizmus és a Brit Birodalom gazdaság- politikája a XVII–XVIII. században (<i>Lévai Csaba</i>)	35
K.Sz. Csernov: I. Sándor politikai programja 1801–1812 (<i>Kurunczi Jenő</i>)	45
Bernard és René Wilkin: Harc Napóleonért: francia katonák levelezései 1799 és 1815 között (<i>Gégény Levente</i>)	52
Avner Wishnitzer: Az óra használata – Idő és társadalom a késő Oszmán Birodalomban (<i>Fodor Mihályné</i>)	61

Modernkor

Jean-Paul Mahuault: A Francia Idegenlégió önkéntesei a háborúk idején (<i>Bene Krisztián</i>)	73
Nemzetközi konferencia: Tagore és a nacionalizmus, Shimla, 2015. november 5–7 (<i>Katona L. Endre</i>)	84

Vladimir Geiger: A jasenovaci koncentrációs tábor áldozatainak száma, 1941–1945 (<i>Kiss Vilmos</i>)	90
Roberto Lodigiani: Sztálin kéme, Carlo Codevilla; Miriam Mafai: A hosszú hideg, Bruno Pontecorvo, a tudós (<i>Madarász Imre</i>)	94
Max Paul Friedman: Mennyire Amerika-ellenes az Amerika-ellenesség? (<i>Peterecz Zoltán</i>)	98
Lars Geiges, Stine Marg, Franz Walter: Drezda és az Európai Hazafiak a Nyugat Iszlamizálódása Ellen (Pegida) nevű mozgalom (<i>Eperjesi Zoltán és Csikós Gábor</i>)	104

ÓKOR, KÖZÉPKOR

Klasszikusok Máltán

A *Malta Classics Association* (<http://www.classicsmalta.org/>) a Máltai Egyetem Ókortudományi és Régészeti Tanszékének keretein belül jött létre 2010-ben azzal a céllal, hogy elősegítse a római, hellén és indo-európai kultúra ismeretét, de legfőképpen a latin, görög és a szanszkrit nyelvek tanítását, tanulását. A társaság működésének eredményeképpen a klasszikus stúdiumok elterjedtek az oktatásban, a tagok száma folyamatosan növekszik, a társaság weboldalát gyakran felkeresik, és a társaság égisze alatt tartott előadásokat is sokan látogatják. A társaság egyik fontos kezdeményezése, a *Melita Classica* című folyóirat (<http://www.classicsmalta.org/melita-classica.html>), amely jelenleg évente jelenik meg. A cikkek előírt nyelve az angol, amitől a szerkesztő engedélyével lehet eltérni. Az eddig megjelent két füzet (2014, 2015) angol nyelvű ókortudományi cikkeket tartalmaz.

Az első szám 2014-ben jelent meg, a tanulmányok írói között szerepel a Máltai Egyetem professzora, *Peter Vassallo*, aki a *Leszállás Hadészhoz: Orpheusz, Odüsszeusz és Aeneas* című munkáját jelentette meg, amely a három szereplő útjáról ír, akik egyaránt látogatást tettek az Alvilág uránál, *Hadész* istennél. *Horatio Caesar Roger Vella* tanulmányában: *Mítoszok: néhány görög és keleti típus* szintén a mítoszok világába kalauzol el bennünket. A helyi egyetemet képviseli *Victor Bonnici*, aki *A MUTAT TERRA VICES felirat* című munkájában egy felirat elemzését mutatja be. Az első kiadásban a svédországi Lundi Egyetem képviselője, *Jerker Blomqvist* is publikált. Ő a második századi Athén attikai nyelvhasználatáról írt a folyóiratban.

Ugyanebben a számban jelent meg *Anthony Bonanno* tollából a *Petronius archeológiája: a társadalomtudomány összekapcsolása az irodalommal* című cikk, amelyet részletesebben is érdemes megismerni. A szerző a tanulmányt öt nagyobb részre osztja. Az első néhány lapon a szerző bemutatja a téma választásának körülményeit, s hogy miért nevezi az archeológiát társadalomtudománynak a címben, elmondja saját

koncepcióját: az ókori szerzők által használt archeológia fogalom szempontjából kívánja ismertetni Petronius irodalmi munkájának bizonyos régészeti vonatkozásait, melynek fókuszában a *Satyricon* egyik története, nevezetesen a *Cena Trimalchionis*, vagyis a Trimalchio lakomája című történet áll.

Ezt követi a második rész, amely nagyon röviden leírja a fontos tudnivalókat a cselekményről: a *Satyricon* említett epizódjának rövid bemutatása, melyben megismerkedhetünk a történet két főszereplőjével, Encolpiusszal és Ascyltossal, akik Agamemnon, egy felszabadított rabszolga révén vacsorára hivatalosak az úgazdag, felszabadított rabszolgához, Trimalchióhoz. Encolpius narrációjában ismerkedhetünk meg az archeológiai vonatkozásokkal a történet folyamán.

A történet szerint egy szolgál, egy *eunuch* állt egy ezüst éjjeli edényel (*matella*) a kezében, gazdája szükségére várva. Ennél a résznél a szerző bemutatja az ilyen típusú edények fontosságát, valamint a marsalai régészeti múzeumban található edényeket hozza példának, amelyek hasonló használati tárgyak lehettek. Ezután hőseink követik Trimalchiot egészen a házáig, ahol a bejáratnál érdekes jelenet történik, amely az archeológiai hasonlóságra hívja fel a figyelmet a Vezúv körüli városokkal kapcsolatban. Encolpius egy hatalmas kutya láttán hátraugrik, majd nyugtázza, hogy egy falra festett állattól rémült meg ennyire. Ez a festmény a „*cave canem*” feliratot viseli, amely a leírás szerint nagyon hasonlít egy Pompeii városában feltárt padlózat képéhez. A további falfestmények a háztulajdonos életének fontosabb epizódjait mutatják: az első jelenet a rabszolga-piac, ahol a fiatal Trimalchio áll, kezében a *caduceus*, Mercurius hírnökbotja, és Minerva vezeti őt Róma felé; az utolsó pedig Trimalchiot mutatja, amint Fortuna istennő és párkák társaságában a *sevirek* székén ül.

Ezután további archeológiai beszámolókkal találkozhatunk Petronius művében: Encolpius *Lares* szobrocskákat pillant meg, továbbá egy márványszobrot *Venus* istennőről, amelyet a tanulmány szerzője párhuzamba von a Pompeii városában talált mezítelen, szandálját kioldó istennőt ábrázoló alkotással. Bonanno professzor azt is megemlíti, hogy az Encolpius narrációjából megismert aranydobozhoz hasonlóval – amely a gazdájának első szakállát tartalmazza a történet szerint – még nem találkozott egy régész sem ilyen kontextusban. A Trimalchio házának csarnokában található Iliász- és Odüsszeia-jeleneteket bemutató festményekhez hasonlóval mind a Vezúv környékén, mind máshol: például Rómában is találkoztak már. A gladiátor harcokat megleveleltő falfest-

mények a szerző elmondása szerint már ritkábbak: ezek inkább padlózat mintázatát adják gyakran a házakban, ilyen egy német település, Nennig villájában találtak.

Az étkezőszoba bejáratánál Encolpius egy *fascesszal* találja szembe magát, ami az ajtófélfára volt erősítve, és amelynek egy része egy hadihajó orrában végződött. Mind a *fascēs*, mind a hajóorr (*rostra*) ismert más előfordulásban. Előbbi Augustus oltárán, az *Ara Pacis Augustae*-n is megtalálható, utóbbiból pedig tíz eredeti került elő. A vacsora során előkerül többek között Priapus isten szobra, egy *Marsyas*-t ábrázoló tál, *Lares* szobrocskák. Az olvasó számára meglepő lehet, hogy egy Trimalchio portrét körbehordoztak az asztalnál, s a vendégek ezt megcsókolták, ami a rómaiaknál rendszerint nem saját, hanem híres ősök képmásával volt szokásos. További archeológiai említésekhez sorolható, hogy Trimalchio beszámol a síremlékének építéséről. Ez hasonlíthatott azokhoz, amelyek ma is láthatók a *Via Appia* mentén vagy ahhoz, amellyel Scipio rendelkezett Tarragonában, a mai Spanyolországban.

A következő nagy részben a szerző a fürdő archeológiai vonatkozásaira tér rá. Ebben elmondja, hogy a tehetősebb rómaiak rendelkeztek egy *thermae*hez hasonló kisebb méretű fürdővel villájukban, házukban. Ilyet fedeztek fel Gozo szigetén 1928-ban Ghajn Tuffieha településen, amelynek esetében fennmaradtak a forró szoba (*caldarium*) téglái, az öltöző (*apodyterium*) és a hideg fürdő (*frigidarium*) padlózatának egyes részletei. A villa és a fürdő legjobb kombinációjára a szerző *Villa Seline*-t hozza, amely Tripoli és Lepcis Magna között, *Libya* területén található. Ehhez hasonló fürdővel találkozik Encolpius és Ascylos Trimalchio házában. Ebben a részben számol be a szerző Trimalchio kereskedelmi szerepléséről, amelynek során hajókon szállított bort, parfümöt, babot és rabszolgákat. Trimalchio beszámolója szerint öt hajója el is pusztult bor-rakományával együtt. A hajótörések maradványai számtalanok és számuk csak növekszik, ebből pedig a máltai szigetek is kiveszik részüket.¹

Az utolsó részben a szerző kifejti következtetéseit. Az archeológia fejlődésével már nem csak a képzelőerő áll a klasszikus műveket olvasók rendelkezésére, nem kell a reneszánsz és a barokk művészet gyakran anakronisztikus műalkotásainak képi világára hagyatkozni, hanem

¹ Anthony Bonanno egy művet ajánl a hajóroncsok témaköréhez. *A. J. Parker* (1992) *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*. Oxford: BAR. Ez a mű 1189 hajóroncsot említ, de a XX. század végére ezek száma 1500-ra emelkedett, ehhez lásd: *D. Gibbins* (2001) *Shipwrecks and Hellenistic trade*. In: *Hellenistic Economies*, Z. H. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen and G. J. Oliver, London: 273–312.

a régészet felfedezéseinek előrehaladtával eredeti ókori maradványok segítenek az irodalmi művek világának feltárásában. A fenti összehasonlításokkal Anthony Bonanno igyekezett Trimalchio házának és fürdőjének, életének jellegzetességeit archeológiai feltárásokkal társítani, ezzel segítve egy ókori irodalmi mű narrációját képi megjelenéshez rendelni.

A folyóirat második számában, amely 2015-ben jelent meg, hasonlóan az első számhoz, mind máltai, mind külföldi szerzők írásai megtalálhatók. Ami debreceni szempontból kiemelendő e számban, hogy a Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék oktatója, *Takács Levente* is a tanulmányok szerzői közé tartozik *Egy római földbirtokos gazdasági stratégiái – az ifjabb Plinius*. Szintén ebben a számban olvasható a Vilniusi Egyetem oktatója, *Nijole Juchneviciene* tanulmánya a tragédia és a történelem összehasonlításáról Plutarchos és Polybios művei alapján. A Máltai Egyetem oktatója, *Biagio Vella* tollából ismerkedhetünk meg a Bizánc-kori Málta irodalmi forrásaival.

A 2015. évi szám írásai közül egyet mutatnék be röviden: Chritian Laes: *Nagymamák a római antikvitásban: egy megjegyzés Avia Nutrix-ról* című írását. A tanulmány *Claudia Berusnak* a *Via Flavia* mentén a II. világháború után megtalált sírfelirata alapján fest képet az ókori római nagymamákról, korábbi kutatásokat is felhasználva. A szerző tulajdonképpen igyekszik néhány összefüggést bemutatni, hogy miért hívták a feliraton *Claudiát* egyrészt nagymamának (*avia*), másrészt dadának (*nutrix*).

A mű négy nagyobb részből áll. Az elsőben megismerkedhetünk az *inscriptio* jellemzőivel, majd a második részben magával a felirattal is, amely így szól: „az eltávozottak lelkeihez. Az unokák Tiberius Claudius Maximus és Claudia Matrona állították ezt fel a legédesebb nagymamájuknak és dadájuknak, Claudia Berusnak, aki jobbat érdemelt.”² A következőkben megtudhatjuk, hogy a Berus név nem egyedi előfordulása, görög és egyiptomi forrásokban is megtalálható. Ezek után a latin *inscriptio* szövegének szófordulatait magyarázza, majd a fogalmak tisztázásával folytatja. Az *avia* és a *nutrix* kombinált előfordulásaival ismerkedhetünk meg, pl Postumia Paulina esetében (CIL 5. 3710). Ezek után a *nutrix*, mint fogalom magyarázata következik. Kiderül, hogy a szó olykor az anyára utalt, az anyaságának abban az állapotában, amikor még anyatejet termelt szervezete, s itt ismerkedhetünk meg egy bibliai példával is: a thesszalonikaiaknak írott levélben Pál apostol is használja

2 *D(is) M(anibus) / Cl(audiae) Beruti / aviae et nutri/cisuaedulcis/sime Ti(berius) Cl(audius) Ma(ximus) et Cl(audia) Ma(tronanepotes /euismelius/ merenti/feecerunt.*

a *nutrix* szót, amelyhez a *filios suos* kifejezést társítja, így biztosra vehető, hogy a *nutrix* nem a bérelt dajkát, hanem az anya személyét jelenti.

A harmadik rész három kisebb egységre bomlik. Az elsőben megvitatja a szerző, hogy miért a két unoka állítja a sírkövet. A szokás köztudottan inkább a nukleáris családokra volt jellemző: gyermek a szüleinek állítatott sírkövet, a szüleiket elvesztő gyermekek esetében viszont a nagyszülők fontos szerepet tölthettek be. A szerző valószínűsíthetőnek tartja, hogy halálakor Claudia Berus már vagy özvegy, vagy elvált volt, s elvesztette gyermekét is, annak házastársával együtt. A következő kisebb részben a nagymama korának behatárolása történik, római szokások ismeretének alkalmazásával, s eredményként a szerző a két unoka életkorát a húszas éveikre teszi, míg a nagymamáét 68-75 körülire. A harmadik részben Claudia Berus nevelési szerepével ismerkedhetünk meg. A nagymamák részt vettek az unokák oktatásában, erre a szerző több példát is hoz, ezek közül a legnevezetesebb, hogy magát Vespasianus császárt az apai nagymamája nevelte fel, s annak halála után, már császárként is gyakran visszajárt a birtokokra, ragaszkodott felnevelője emlékéhez. A probléma azonban az, hogy a felsorolt történetek egyikében sem fordul elő a *nutrix* szó, amely így egyre biztosabban az anyatejjel ellátó anyát jelenti. A szerző ekkor hívja fel a figyelmet arra, hogy bár ma már furcsának tűnhet, s talán orvosilag lehetetlenek, antropológiai kutatások kimutatták, hogy mind Afrikában, mint Óceániában nagyon gyakran nagymamák is szoptatták a csecsemőket, ilyen jellegű, egyértelműen erre a tevékenységre utaló más felirat azonban a római antikvitásban nem található.

A negyedik részben a szerző érdekes konklúziót von le. Amit tudunk, hogy a nagymamának sírkövét két unoka állította, s az hogy a feliraton nincs más családtag, sok kérdést hagy maga után. Az, hogy ténylegesen anyatejjel táplálta-e a gyermekeket kisgyermek korukban vagy inkább a nevelésben játszott szerepet, szintén megválaszolatlanul maradt. Ennek ellenére a felirat fontos információt és képet ad a római antikvitás nagymamáinak történetéhez és az anya nélkül történő felnevelkedés tanulmányozásához is.

Összegezve az eddigieket, a két cikk különböző témát feldolgozva mutatja be, hogy a folyóirat nagyon sokszínű ókortörténeti munkákat jelentett meg. Az angol nyelvű cikkek miatt nemzetközi szinten is megállja a helyét, hiszen mint láthattuk, nem csak a Máltai Egyetem ókortörténetészei és kutatói, hanem Európa más országait képviselők is publikálnak és hozzájuthatnak a folyóirat számaihoz. Ennek nyilván hátránya is van,

ugyanis csak a nyelvet szakmai szinten beszélő közönséget tudja megcélozni. Az érdeklődőknek azonban nagyon jó lehetőség a klasszikus művek, feliratok elemzéseinek, régészeti kutatások újabb eredményeinek megismerésére nem csak hazai, hanem nemzetközi kézből.

Bonnano, Anthony: The Archeology of Petronius: Engaging a Social Science with Literature. (*Petronius archeológiája: a társadalomtudomány összekapcsolása az irodalommal*) Melita Classica: Journal of the Malta Classics Association Vol. I, 2014. University of Malta, Msida, 9–30.

Laes, Christian: Grandmothers in Roman Antiquity: a Note on Avia Nutrix. (AE 2007, 298). *Nagymamák a római antikvitásban: megjegyzés Avia Nutrixről* (AE 2007, 298). Melita Classica: Journal of the Malta Classics Association Vol. II, 2015. University of Malta, Msida, 99–112.

Gacsal Dóra

A kultusz láthatóvá tétele

2004-ben a bécsi egyetemen létrejött a Történeti–Kultúratudományi Kar 13 szakból és intézetből, mely a kollektív életstratégiák és nézetek témáival és kérdéseivel foglalkozik történeti perspektívában. A vizuális médiák fontossága mint a kultúrtörténeti és történeti kutatás tárgya, valamint ábrázolásainak eszközei indokoltá tették, hogy egy közös kutatási súlypont jöjjön létre „Vizuális kultúrtörténet – a vizualitás kulturái és eszközei” címen. Ennek az eredménye a kötet, melyben a fakultás hét tudományterületének 17 kutatója készített tanulmányt, amelyek a vizuális ábrázolásnak és a láthatóvá tétel konkretizálásának stratégiáit követik nyomon a kultusz széles területén. A kultusz fogalma tágasra van hagyva, és a kollektív tisztelet formáit írja le vallási, quasi-vallási és profán összefüggésekben. Érdeklődési körébe tartozik a kultuszgyakorlás praktikája és a manifesztációja.

Az egész kötet öt fejezetbe osztása nem határokat jelent, hanem szempontokat, amelyek az egyes tanulmányokban az előtérben állnak. Az egyes írások példászerűen kérdésekre, módszertani vizsgálatokra, vitákra és megoldási javaslatokra terjednek ki, amelyekhez minden további példa a mindennapok valamint a tudomány területéről adalékot szolgáltatathat.

Az első fejezet: Tárgyak: a kultusz megrendezése. A tudománytörténész, *M. Klemun* (Kalapácskultusz és geológia) azt mutatja be, hogy a kalapács mint a geológus munkaeszköze hogyan vált a gyakorlati eszközből a tudományterület széles körben használt jelvényévé, amelyben a diszciplína magától értetődően mint empirikusan megalapozott kutatás fejeződött ki. Ráadásul a szakma nagyjaitól használt kalapácsokat a Geológiai Intézetben összegyűjtötték – a használat a tárgyaknak aurát teremtett, a tudományos teljesítmény bizonyítékai lettek. Az Intézet alapítójának a mellképe alá mint egy áldozati adományt helyezték el. Ennek a megőrzése az eszköznek kultusz-statuszt biztosított, valamint törekvést arra, hogy a későbbi generációk vegyenek részt a kiépítési időszak fényében.

Az európai etnológiával foglalkozó *H. Nikitsch* („Egy kiáltás vezette a kezem...” Kis transzcendenciák autografikus vizualizációjához) arra em-

lékeztet, hogy a kéziratot bejegyzések, melyek a szöveg tartalmához kapcsolódnak, kifejezőerővel rendelkeznek: egy személyes aktus látható manifesztációjaként hangulatokat, emóciókat dokumentálhatnak. Nikitsch olyan vendégkönyvek bejegyzéseit vizsgálja és interpretálja, melyek múzeumokban, templomokban és kiállítóhelyeken voltak kitéve, és spontán megnyilvánulásokra adtak alkalmat. Példái az 1930-as, az 1980-as és a 2010/11-es évekből származnak. Kérdése az, hogy ezek mennyire ábrázolják az individuális kultuszok formáját mint a mindennapok közjátékai, és mennyire szolgálhatnak a vizualizálásnak mint olyanoknak a példáiként.

A jelenkortörténész, *M. Bernold* (A totalitást látni? A napfogyatkozás mint modern megfigyelési rituálé és transzlokális médiaesemény a XX. században) azokkal az egymással versengő és ellentmondásos formákkal foglalkozik, melyekben a teljes napfogyatkozás természeti jelensége a XIX. század óta modern látványossággá és transzlokális médiaeseménnyé válik. A fekete nap képében a megfigyelés maga mint az értelem megfigyelése is történetileg és mediálisan kerül tárgyalásra. Az utolsó teljes napfogyatkozás Közép-Európában 1999 augusztusában valóságos médiaeseménnyé vált, mely a helyi és országos médiák révén megtalálta útját az osztársadalmi kommunikációs folyamatba. Már a mediális beharangozásokban nagy teret kapott, hol az évszázad, hol az évezred eseményének nyilvánították. 1999 után 2001-ben Afrikában, 2009-ben Ázsia nagy részén a napfogyatkozásról szóló tudósítások domináltak a tévében. Mint internetes esemény is sokféle formában jelent meg (Twitter, blogok, Webcast, Webstreaming). Emberek százai ültek autóba vagy szálltak vonatra, hogy elérjék a teljes napfogyatkozás zónáját, és lássák, fotografálják a jelenséget. Az interneten jelentkezni lehetett utazásra „a fekete naphoz”.

A második fejezet: Szubjektum: a kultikus tapasztalat. A judaista *G. Langer* (A vallás vizualizálása Soma Morgenstern „Véroszlop”-ában) Morgenstern művének egy jelenetével foglalkozik, melyben egy SS által elfoglalt ukrán faluról ír. A megszentelt zsinagóga falán egy festmény volt két megfeszített zsidóval, szívük helyén vörös-csillaggal, körülvéve táncoló alakokkal. A képek ellenálltak minden eltávolítási kísérletnek, és csak akkor tűntek el, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította a falut, és egy lövés a vörös-csillagra egy titkos ajtót nyitott meg, mely mögött egy több koncentrációs tábornak megjárta zsidó rejtőzött. A motívumok kombinációja első látásra meghökkentő, sőt provokatív. A zsidó hagyomány feloldása, a keresztény motívum integrálásával, a megfeszítés felhasználásával arra, hogy a zsidók szenvedésének szimbólumává tegeje.

A médiakutató és történész, *M. Lehner* (A mindennapi kultusztól a napi kultuszig. A mozi látványtapasztalatai) az első mozifilmek képtartalmával és az azokra adott reakciókkal foglalkozik. A mindennapi jelenetek képei – egy vonat megérkezése, a reggeli elfogyasztása – az új médium révén új státuszt kap. A mindennapok kultusza a szórakoztatás kultuszához vezetett. A filmben az ember uralni tudja a teret és az időt, a film egy világot teremt, amely konkurálni tud a világ más jelenségeivel. A láthatóvá tétel maga válik kultusszá.

A harmadik fejezet: Személyi kultusz. A legújabb-kori történész, *K. Raminger* (Tisztelet az akarat ellenére: António de Oliveira Salazar. Egy láthatatlan diktátor vizuális reprezentációja) a diktátor Salazar személyi kultuszának specifikumait vizsgálja. Salazar 1932–1968-ig volt Portugália miniszterelnöke, és a nyilvános szereplésektől inkább tartózkodott. Az egykori írásos és képi források mellett a szerző elemzi a Salazar halála után készült színdarabokat és filmeket is, melyek személyével foglalkoznak. Említésre méltó személyének stilizálása a hivatalos médiában. Mindvégig mint hazája jólétéért fáradozó állami hivatalnok jelenik meg, szerény és önzetlen emberként.

A jelenkortörténész, *K. Sabo* (A múlt kultusza. A nacionalista hősalak rekonstrukciójához „A koszovói csata” című szerb filmben) azt mutatja be, hogy 1989-ben, a 600 évvel korábban a törökök ellen lezajlott rigómezei csatát miként instrumentalizálták a szerb nemzeti identitás megerősítésére. Slobodan Milosevic az évforduló alkalmából a helyszínen beszédet tartott, melyben a szocialista retorikát a szerb nacionalizmussal és az egységre buzdítással kapcsolta össze. Előszóval mutattak egy felvételt, melyen Milosevic mögött 1389 és 1989 párhuzamba állítása volt látható. A belgrádi televízió filmet közvetített „A koszovói csatáról” – mely az állami csatornának a legnagyobb játékfilmje volt az 1989-es évben –, ebben a főhős anakronisztikusan a szerb egységre törekszik, az áldozati mítosz toposzát szolgálja és a törökök elleni harcot a kereszténység megmentéseként stilizálja.

A negyedik fejezet: Kultuszterek. A klasszika-archeológus, *M. Meyer* (Régi kultuszok új tető alatt: A kultuszközösség vizualizálása az athéni Erechtheionban) az athéni Akropolison álló Athéna templom különleges formájával foglalkozik, amelyet a Kr. e. V. század utolsó harmadában építettek, és ma Erechtheionként ismert. Ez az épület a helyhez kötődő több eredetkultuszt egyesít egy tető alatt. Ez a kombináció a különböző járószintek, markáns felépítésbeli különbségek és hozzáépítések révén válik láthatóvá. A kultuszhelyek összekötik Athénét Attika őstörténetének alakjaival, mint Erechtheus, Kekrops, Pandrosos, és jobban kiemelik Athéné városvédő funkcióját.

A művészettörténész, *G. Fingarova* (A bizánci hidak mint kultusztárgyak?) kimutatja, hogy a bizánci hidak, gyakrabban mint gondolnánk, olyan helyek voltak, melyek a kultusz vizualizálására szolgáltak, ill. maguk is kultusztárgyak voltak. Utóbbi arra az antik koncepcióra vezethető vissza, hogy a hidak a folyón átíveltek, és a folyóistenek – mint az adott víz megtestesítői – kultikus tiszteletet élveztek, így a hidaknak is integrálódniuk kellett ennek a kultusznak a rendszerébe. A bizánci időkben ezt kereszt vagy megfelelő felirat elhelyezésével juttatták kifejezésre.

Az európai etológus, *J. Wietschorke* (Szakrális terek szimbolikus rendje. Vázlat a vizuális és politikai kultúrtörténethez) a szakrális tér, vallási gyakorlat és vizuális kultúra összefüggésének vizsgálatát végzi el a Mariahilfer templom és a Fogadalmi templom (Votivkirche) példáján (mindkettő Bécsben van). A templomot az építészet, festészet, szobrászat és iparművészet összművészetének tartja. A szakrális tér szervezése meghatározott szimbolikus rendet követ. Határvonalat húz a szakrális és a profán tér között. A Fogadalmi templom egy 1853-ban, Ferenc József ellen elkövetett merénylet appropóján épült, az osztrák nép háláját fejezte ki a megmenekülésért.

Az ötödik fejezet: A kultuszgyakorlat manifesztációi. A klasszika-archeológus, *S. Th. Schipporeit* (Görög fogadalmi terrakották. Sorozatképek és egyéni kérés) annak a kérdésnek néz utána, hogy a kisméretű fogadalmi agyagszobrocskák a kérelt istenségnek az ábrázolási-e, és esetleg következtetni lehet belőlük az elveszett kultuszszoborra, vagy az áldozó ábrázolásai. A szerző arra az eredményre jut, hogy ezek a hívő ember névtelen, sematikus képei, amik egyúttal alkalmasak voltak arra, hogy az imával és az áldozattal együtt a személyes kérést is sikerrel képviseljék az istenség előtt.

A klasszika-archeológus, *G. Schörner* (Az áldozás képei: A kisázsiai rituális ábrázolások elbeszélési módjához) az áldozati szertartások képi ábrázolását vizsgálja a császárkori Kis-Ázsiában abból a szempontból, hogy mi bennük a narrativitás. Megállapítja, hogy a frízek ábrázolásain nincs sem térbeli, sem időbeli egység. A résztvevőknek nincsenek portrészzerű vonásai, tehát nem individualizáltak, kivéve a császári család tagjait. Az egymásra következő események zsánerjelenetek individualizálási szándék nélkül, tehát korlátozott narrativitásról van szó.

A numizmatikus, *H. Emmering* (Láthatatlan kultusz: Pénzek és érmék az alapköben és a toronygombokban) egy egész más területen foglalkozik az áldozattal. Templomok és kolostorok építésénél az alapfalakba vagy a toronygombokba rituálisan helyeztek el pénzérméket már a X. századtól kezdve, hogy az épületnek jó sorsot biztosítsanak. Az újkor elején olyan

medaillonokat helyeztek el, melyeken az építető portréja volt látható, illetve az épület ábrázolása, így előtérbe került az építető dicsőségének a megörökítése. Ezek az elemek mindmáig jelen vannak az alapkőletételeknél.

Bár a téma érdekes, mégis nehéz olvasmányról van szó. Részben erősen elméleti jellegű fejtegetésekből áll, részben pedig nagyon eltérő tematikákból áll össze. Gyakran erőltetettnek tűnik a tanulmányok összeválogatása egyetlen gondolatkörnek, a kultusz láthatóvá tételének a keretébe. Az egész kötet lazán összefüggő tanulmányok halmazaként hat, a gondolati összefüggés szálait csak nagy igyekezettel lehet felfedezni.

Visualisierung von Kult (A kultusz láthatóvá tétele). Hg. Marion Meyer, Deborah Klimburg-Salter. Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar 2014. 431 o.

Gesztelyi Tamás

A démoszkutatás újabb eredményeiről

A nyugati félteke egyik komoly tudományos műhelye a University of Pennsylvania, ahol 1898 (!) óta folynak az ókori Méditerráneummal kapcsolatos tudományos kutatások, és tehetséges hallgatóik nívós PhD-disszertációkat írnak. Ezt tette *Danielle Leigh Kellogg* (a továbbiakban Kellogg) is, akinek 2005-ös doktori értekezését¹ újabb kutatásainak eredményeivel kiegészítve neves angol egyetem kiadója jelentette meg a közelmúltban. A jelenleg a New-York-i Brooklyn College-ban dolgozó kutatónő monográfiájának tárgya egy nevezetes attikai település, Akharnai, az ókori athéniak államának legnépesebb démosza, ma úgy mondanánk, önkormányzata. Kellogg céljairól könyve Bevezetéséből értesülünk: teljes, minden lehetséges részletre kiterjedő áttekintést kíván adni a kiválasztott démoszról, illetve rajta keresztül az attikai vidékiségről általában.

A célkitűzés a maga módján nagy kihívás, de a vállalt feladat az Akharnairól szóló bőséges forrásanyag birtokában egyáltalán nem teljesíthetetlen. A falunak és lakóinak ókori életéről és szerepéről az athéni történelemben számos korabeli forrás, történetírók munkái és drámaírók alkotásai adnak hírt. Területe gazdag régészeti emlékekben és van saját egykorú epigráfiai anyaga, mely a faluközösség működésének igen értékes bizonyítéka. Kellogg az írott forrásokat alaposan ismeri és fel is dolgozta, a régészeti emlékeket és a lakókörnyezetnek keretet adó terepet több görögországi útján személyesen is tanulmányozta. Mindez lehetőséget adott számára, hogy a közvetlen céljain túl megfogalmazott másodlagos szándéka szerint megpróbáljon leszámolni az ókori Attika kutatásában oly jellemző Athén-központú szemlélettel. A kötet a mikrotörténelem-írás szándékával is készülhetett, tulajdonképpen az athéniak államához ezer szállal kapcsolódó, de mégiscsak helyi társadalom vizsgálata.

A mű bevezetésében (*Introduction*, 1–6. o.) rövidre fogott, de kellő mennyiségű elméleti alapot találunk, melyben a szerző indokolja munkájának szükségességét és időszerűségét, valamint ismerteti a témában eddig

¹ The Attic Deme of Akharnai: History and Identity.

folyt kutatásokat, amelyekhez kapcsolódni kíván és röviden adja a legfontosabb szakirodalmat *Haussoullier* 1883-as alapművétől kezdve Platonos-Yiota 2004-es görög nyelvű Akharnai-kötetéig. Saját műve itt leírt céljairól fentebb már szóltunk.

Az első fejezet (*Site and Settlement*, 7–34. o.) a topográfiai kérdéseké. A szerző kísérletet tesz arra, hogy meghatározza Akharnai pontos elhelyezkedését, ami látszólag nem túl nehéz, hiszen sok ókori forrás említi a helyet és a XIX. századi utazók (Dodwell, Leake, Hanriot) is elég pontos leírást adtak a területről. Ezek alapján a település központja a modern Menidhitól nyugatra található kisebb dombokra lokalizálható, a helyet az Aghia Saranda és Profitis Elias szentélyek jelzik. 2007-ben előkerült a démosz színháza is az Agios Ioannis kápolna közelében. A folyamatos régészeti feltárások nyomán azonban számos új kérdés fogalmazódott meg és indult vita a szakemberek között. Az újabban előkerült leletek alapján a település szerkezete más képet mutat, mint azt korábban gondolták: több más lehetséges népességközpont is feltételezhető, amelyek ugyanolyan fontosnak tűnnek az egykori lakók mindennapjai szempontjából, mint az előzőek. A Menidhitől két kilométerre délre lévő Yerouvouno magaslatok körül talált erődített falak, vagy az Aghia Saranda templomtól dél-délkeleti irányban két és fél kilométer távolságban feltárt nagyszámú építkezési maradvány reprezentálják ezeket a helyeket. Mindezek alapján Kellogg azt vallja, hogy – akárcsak több más attikai település esetében – Akharnainak is több elkülönült, jól körülírható funkcionális központja volt valaha. Ez a településszerkezeti sajátosság megfigyelhető például Szunionnál, ennél a dél-attikai településnél. Akharnai esetében is kimutatható, hogy politikai és kultuszközpontok körül létezett több tanyaszerű településcsoport, ahol a megélhetéshez alapvető mezőgazdasági termelés folyt és a gazdálkodó emberek nagy része itt is lakott.

A második fejezetben (*Demography and Population*, 35–71. o.) a démoszban egykor élt lakosság kerül vizsgálatra. Hány polgára volt Akharnainak, illetve hányan lakhatták ténylegesen a települést, a polgárokon túl beleszámítva a nőket, gyerekeket, bentlakó idegeneket és rabszolgákat? Nem könnyű a válasz, hiszen nem rendelkezünk korabeli népesség-statisztikákkal, sem az egyes démoszok, sem az athéniak államának lakosságáról. Különféle számításokkal legalább hozzávetőlegesen meghatározható a populáció. Kellogg a dán ókortörténész, *M. H. Hansen* nyomán mintegy 1600 férfi polgárral számol Akharnaiiban a klasszikus korra vonatkozólag, míg teljes lakossága szerinte elérhette a tízezer főt. Ezzel a népességgel Akharnai a legnagyobb *extramural*, falakon kívüli település volt az ókori Attikában.

Akharnai népességével kapcsolatban régóta nagy dilemma, higgyünk-e a Thuküdidész második könyvében² található adatnak, miszerint Kr. e. 431-ben 3000 hoplitát adott a település az athéni haderőbe. Kellogg csatlakozik azon tudósok sorához, akik ezt a forráshelyet félreírásként értelmezik és szerintük nem katonákat (*hoplitai*), hanem polgárokat (*politai*) tartalmazhatta az eredeti szöveg.

A fejezet további részeiben Akharnai lakóinak kimutatható mobilitása kerül terítékre. Az Attikán belüli migráció régóta fontos kérdése a társadalomtörténeti kutatásnak. Kellogg kiterjeszti vizsgálatát az epigráfiai források lehetséges teljességére (szemben a korábbi kutatással, mely főleg a sírkövek tanúságtételére alapult). Véleménye szerint a település demográfiai helyzetét nem egy tényező, az elvándorlás határozta meg. Bár sok Akharnai polgár hagyta el a falut és kezdett új életet máshol, de ugyanakkor sokan mások át is települtek a kiváló megélhetési lehetőséget biztosító tájba, s ha nem is váltak, mert nem válhattak a démosz teljes jogú tagjaivá (ez az ókori Attikában csak kivételes helyzetekben volt lehetséges, sőt az „idegen” démosz betelepült tagjait az *enkttikon* nevű adóval sújtották), létfeltételeik javulása miatt vállalták a költözést. Akharnai tehát egyszerre volt kibocsátó és befogadó közösség, köszönhetően kedvező természetföldrajzi helyzetének és az *asty*, a városközpont közelségének.

A harmadik fejezet (*Politics and Economics*, 73–112. o.) a település politikai és gazdasági szerkezetével foglalkozik. A démoszt, mint olyat alapvetően a politikai szándék hozta létre a Kleiszthenésznek tulajdonított reformsorozatban, és önkormányzati jellege teljes jogú lakóinak a faluszerkezetben ősidők óta meglévő együttműködésen alapult. Ahogy a fejezet bevezető részében Kellogg is megállapítja, a démosz saját életének irányításában nagymértékben autonóm: van évenkénti (nép)gyűlése, megválasztott és elszámoltatható tisztviselői kara, tulajdona, mellyel saját belátása szerint élhet. Ugyanakkor az ötszázak tanácsába delegált képviselőin keresztül a közösség részt vesz az athéni állam irányításában is.

A fejezet további részeiben Kellogg a helyi politika működésével és színtereivel foglalkozik. Megállapítja, hogy néhány kisebb démoszsal elmentében (ld. Halimusz példáját a démoszthenészi 57. beszédben) a démosz évenként minimum egyszeri tanácskozása (*agora*) a településen belül zajlott le, sőt ennek helyét is valószínűsíti az Athéna Hippia templom mellett található színházban. Valószínűsíti, hogy a más démoszokból nem ismert démosztisztviselés, a *grammateus* a település nagyságának és az ebből fakadó feladatok összetettségének következtében alakulhatott ki. Állást foglal még

2 2. 20.4

Kellogg *Traill* elképzelésével szemben, aki azt vallja, Akharnai több más démoszhoz hasonlóan kettős település, Alsó és Felső Akharnaira tagolódott. Erre igazán nincs direkt bizonyíték és másokhoz hasonlóan Kellogg is elveti a gondolatot.

Akharnai gazdaság szerkezetével kapcsolatban Kellogg döntően a démosz tulajdonában álló ingatlanok bérbeadásáról ír, elemzi például a köztulajdonban álló földek, a színház, valamint a vízjog bérbeadásával foglalkozó epigráfiai forrásokat. Egyéb gazdaságtörténeti kérdések nem kerülnek szóba, emiatt a fejezet ezen része inkább egyfajta közpénzügyi áttekintés, mintsem elemzés Akharnai lakóinak mindennapi gazdasági tevékenységéről.

A negyedik fejezet (*Identity and Stereotypes*, 113–148. o.) arról az identitásról, azonosságképről szól, melyet a démoszról mások alakítottak ki. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az a milyenség képe rajzolódik itt meg, amelyet a kortárs szerzőknél, íróknál és tudósoknál találunk Akharnairól. Arisztophanésznél a démosz egyik műve címeként szerepel, amelyben lakóit morcos, háborúskodó, agresszív embereknek ábrázolja, akik kemény erdei munkát végző szénégetők, vagy földjüket és a rajta található ültetvényeket féltőn óvó szőlőtermesztők. A jellemzés teljesen reálisnak tűnik, ha elolvassuk Thuküdidész művéből a peloponnészoszi háború első éveiben történeteket,³ amikor az Attikába betörő spártai csapatok Akharnai mellett foglaltak állást és azért, hogy kikényszerítsék az athéni haderőt a városfalak mögül, a területet, a rajta lévő gyümölcsfákat és szőlőtőkéket pusztították. A nyílt csatát nem vállaló Periklész taktikája érthető módon tette türelmetlenné és mogorvává Akharnai paraszti lakosságát, mely megjelenik Arisztophanész ábrázolásában. A lakók harcias jellegét bizonyítja még a démoszból ismert Arész és a harcos Athéna (Areia) kultusz is.

A démosz lakóinak megítélése a klasszikus kort követően, a hellenisztikus és római kori forrásokban (Theokritosz, Pauszaniasz, Seneca, Lukiános és mások) megváltozik. Immár úgy jelennek meg, mint a rusztikus nyugalom, bukolikus életérzés példaképei, akiknek Dionüszosz a kedvelt istenük, és a borostyán a jelképük. Kellogg az új identitás okát egyrészt a források jellegének megváltozásában látja, de főként a békésebb időszaknak, az alapvetően más történeti-politikai szituációnak tulajdonítja.

Az ötödik fejezetben Kellogg Akharnai lakóinak vallási életét elemzi (*Religion*, 149–189. o.). Foglalkozik a helyben megtartott kultusz eseményekkel, azok régészeti és epigráfiai emlékeivel, valamint az akharnaibeliek máshol, más kultuszokban kimutatható vallási aktivitásával. Bár régésze-

3 2. 19–23.

tileg nem sikerült meghatározni minden kultusz helyét, melynek létezéséről tudomásunk van, az irodalmi források és az epigráfiai anyag tanúsítja, hogy a démosz lakói gazdag és változatos vallási életet éltek. Volt kultusza Héraklésznek, oltára az egészségvédő Athéna Hügieiának, vagy a lovas Athénának (Hippia). Dionüszoszról már szóltunk fentebb; több megjelenési formájában tisztelték, például az éneklő (Melpomenosz) alakjában, de megjelenik kedvenc növénye, a borostyán is (Dionüszosz Kisszosz). Igaz ugyanakkor, hogy a kérdésben fő forrásnak tartott Pauszaniasz, aki a Kr. u. II. században járta be Hellaszt és számolt be a legfontosabb látnivalókról, elég hiányosan írja le a vidéki települések egy részét és jó néhány, egyéb forrásból ismert kultuszhelyről nem tesz említést Akharnai esetében sem. Ez történt például a már említett Arész és harcos Athéna szentélyével. Kellogg szerint Pauszaniasz azért hagyja ki a felsorolásból, mert nem ment keresztül a démosz központján, ahol a szentély volt (167–168. o.).

Kellogg említést tesz még a település egy különös kultuszáról. Tárnya a bor egyik ősi hősoza, Oineusz, akiről phülét neveztek el a kleisztheneszi reformok után. Ő a második ilyen névadó személy, aki a városfalakon kívüli tiszteletben részesül. Ha a kultusz már a reformok előtt is létezett Akharnaiban, kiválasztása törzsi hērósszá az Akharnai identitás pán-attikai kontextusba emelése.

A kötet érdemi, elemző része rövid összefoglalással zárul. (*Conclusion*, 191–195. o.) Megismétli a klasszikuskori attikai démoszok vizsgálatának szükségességéről vallott nézetét, majd a neves görög kutató, *Nicolaos Papazarkadas* szavaival elmondja, miért zárja elemzését a Kr. e. IV. század végével. A megváltozott történeti körülmények, a vidék nem kis fokú elnéptelenedése Akharnaiban is érezteti hatását, és az elkövetkező századokban a település már nem tudja betölteni azt a szerepet, amit eddig, immár nem lesz otthona „Marathóni harcosoknak és a juharfák embereinek”.

A monográfia terjedelme mellékletekkel együtt 348 oldal. Eddig áttekinthető része, vagyis a törzsszöveg mindössze 195. Elgondolkodtató számok, de mint látni fogjuk, az ezután következő mellékletek többnyire szükségesek és értékesek, a mondanivalóhoz szervesen kapcsolódnak és nem teszik a kötetet aránytalanná.

A 197. oldaltól találjuk Kellogg helyszíni tanulmányútjainak egyik legértékesebb hozadékát, egy lexikonszerű helységnévtárat az ókori Akharnai régészeti lelőhelyeiről. (*An Acharnian Gazetteer*, 197–203. o.) Két csoportra osztva adja a legfontosabb lelőhelyek leírását, bőséges szakirodalmi hivatkozással és a színház feltárása kapcsán egy webhelyre utalással (www.episkinion.org). Sajnos, ez utóbbiban már nem minden link él, de hát a web-

helyek már csak ilyenek manapság. Mindenesetre a démosz színházának több feltárási képe rendkívül informatív és gondolatébresztő: képzeljük oda magunkat a valaha ott élt emberek közé és döntsünk velük együtt saját sorsunkról...

A következő melléklet (*Achaean Inscriptions*, 205–212. o.) tartalmazza az Akharnaiból előkerült legfontosabb démoszfeliratokat, görögül és angol fordításban, a szükséges szakirodalmi utalásokkal.

A kötet bizonyos szempontból megkérdőjelezhető része a III. melléklet (*A Prosopography of Akharnai to c86 BCE*, 213–315. o.). Hatalmas munka, több mint száz oldalon valamennyi, Kellogg által ismert, a démoszsal kapcsolatban hozható polgár neve, „életrajza”, illetve amit róla a szükséges források mondanak. A gyűjtés elismerésre méltó, de kétségeink vannak abban a vonatkozásban, hogy a XXI. század elején van-e még létjogosultsága egy papíralapú, rögzített tartalmú, bővíthetetlen névtárnak. Különösen annak fényében, hogy a torontói egyetemen a Victoria College-ban már magas készségi fokban áll a Persons of Ancient Athens vállalkozás 21 kötete és az azt kiegészítő teljes digitális atlasz, a Website Attica <http://projects.chass.utoronto.ca/attica/>.

A kötetet bőséges, 15 oldalnyi Bibliográfia, az idézett helyek és az epigráfiai dokumentumok indexe, valamint egy általános index zárja. Meg kell még említenünk, hogy a monográfiát hasznosan egészíti ki néhány térkép, többségük jól megválasztott, talán egyet kivéve: Traill 1975-ös kötetének térképe helyett illett volna az 1986-os munkájában található felújított változatot adni.

A szükségképpen felemlgetett problémák nem jelentik azt, hogy Kellogg vállalkozása nem érte el célját. Jelentős irodalmi-régészeti adatmennyiséget vonultat fel, és továbbgondolásra érdemes megfigyelések jellemzik a munkát. Mindent összevetve a monográfia nagy nyeresége a démoszkutatásnak és hasznos az athén-attikai társadalom- és életmódtörténeti vizsgálatok számára.

Danielle L. Kellogg, *Marathon Fighters and Men of Maple. Ancient Akharnai. (Marathóni harcosok és a juharfák emberei. Az ókori Akharnai.)* Oxford; Oxford University Press, 2013. Pp. xiv, 348 o.

Nemes Zoltán

Akkulturáció a középkorban

Akkulturáció, egy fogalom, amely ugyan messze nem tekinthető ismeretlennek a medievisztika területén, azonban eddig jobbra háttérbe szorult az olyan rokon konstrukciókkal szemben, mint az integráció és az asszimiláció. A címben szereplő, kifejezetten összetett jelentéstartalmú fogalom fűzi össze a recenzálandó gyűjteményes kötetben olvasható tanulmányokat, amelyek a *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte* által 2010-ben szervezett reichenauai konferencián elhangzott előadások átdolgozott, írott verziói.

Ahogy az a szerkesztő, *Reinhard Härtel* által jegyzett előszóból (Akkulturáció a középkorban – Bevezetesképp) is kitűnik, a tudományos összefoglaló előkészítéskor a szervezőket az a cél vezette, hogy speciális kérdéseket feldolgozó, egymáshoz nem kapcsolódó esettanulmányok helyett olyan előadások kerüljenek terítésre, amelyek lehetőleg több, az akkulturációhoz köthető témát és területet mutatnak be komplex módszerekkel. A prezentációk célja volt ezen elgondolás mentén, hogy megállapítsák és lehetőség szerint elemezzék különböző népcsoportok, területek és régiók közös vagy legalábbis hasonló tendenciáit, valamint tipikus elemeit.

De mit is jelent pontosan az akkulturáció fogalma? Reinhard Härtel előszava ugyan még nem kísérli meg egyértelműen ennek a legkevésbé sem egyszerű kérdésnek a megválaszolását, kitér azonban a korábbi vonatkozó kutatásokra és projektekre, amihez kapcsolódóan nem mellőzhetette a definíciós problémák említését sem. Ezek részletes bemutatása azonban már a kötet első tanulmányának (Mongolok brokátban. Az akkulturáció fogalma mint a középkorkutatás kihívása) a feladata. A szerző, *Thomas Ertl* nyomán e helyütt kell tehát kísérletet tennünk az akkulturáció koncepcióinak rövid ismertetésére, ami által a kötet alapkonceptiója és annak tanulmányai is könnyebben értelmezhetőkké válnak. Különösen szerencsésnek kell tartanunk azt a döntést, hogy Ertl a definícióadás feladatát nem kizárólag tudománytörténeti összefoglalásként, hanem egy kifejezetten érdekes példa, a mongolok Dzsingisz kán hódítását követő történetét, közelebről az értékes textíliák iránti vonzódásukat alapul véve valósította meg.

Az akkulturáció fogalmába egy az 1930-as évekből származó meghatározás szerint minden olyan jelenség beletartozik, amely eltérő kulturájú csoportok és népek tartós interakcióba kerülésekor lép fel, és ami az eredendő kulturális minták megváltozásával jár együtt. Ahogyan ez a rövid jellemzés is mutatja, kifejezetten összetett jelenséggel van dolgunk, nem véletlen tehát, hogy a történettudományon kívül, illetve egyes esetekben még előtte, a kulturális antropológia, az etnológia, a szociológia és a régészet is érdeklődött iránta, bizonyos részterméai pedig kifejezetten divatosá is váltak tudományos értelemben. Ennek megfelelően születtek tágabb és szűkebb akkulturáció-értelmezések is, volt, amely csak a kognitív képességek és kulturális gyakorlatok (nyelv és viselkedésformák) átvételét sorolta annak körébe.

Ertl konkrét vizsgálódásával, Dzsingisz kán és a Mongol Birodalom akkulturációs folyamataival kapcsolatban több fontos kérdést is megfogalmazott, amelyek alapvető fontosságúak az egyes résztermék gyakorlati kutatása szempontjából. Ezek közül is kiemelkedik a dilemma, hogy a kutatás folyamatában etnikailag és kulturálisan homogénnek kell-e tekintenünk az érintkezésbe lépő csoportokat, vagy az etnikum eleve tudományos konstrukció, nem pedig történeti realitás; csak egy látásmódja, perspektívája a valóságnak, nem annak része. Nem szabad ugyanis elfeledkezni arról, hogy maguk a különböző csoportok is transzkulturális kölcsönhatások nyomán jöttek létre, különültek el egymástól. A konkrét esetek elemzésekor ugyancsak nagy jelentőséggel bír annak a vizsgálata, hogy az egymással kölcsönhatásba került csoportok közül melyik fél kezdeményezi az akkulturációt, és melyik van arra rákényszerítve. A folyamatok elemzésekor azt is figyelembe kell venni, hogy a kulturális érintkezések hogyan hatottak az érintett csoportok belső viszonyaira. Alakította-e az akkulturáció az érintettek önképét és az együvé tartozás érzését, és ha igen, mennyiben? Ertl mindezek alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy kultúrák összeütközésének rögzült képe helyett sokkal inkább kultúrák állandó kölcsönhatásáról kell beszélnünk.

A szerző a mongolokkal kapcsolatban olyan fontos kiegészítéseket is tett az akkulturáció fogalmát tekintve, melyek tovább árnyalhatják a vizsgált folyamattal kapcsolatos ismereteinket és a kutatás módszertanát is. Ezek közül ki kell emelnünk a mongol uralmi gyakorlattal összefüggésben felmerült szelektív akkulturáció ideáját, ami az alávetett népektől, de a mongol néptől való elkülönülés eszköze is lehetett Dzsingisz kán és utódai, vagyis az uralkodó dinasztia esetében. Összességében az akkulturáció Ertl megfogalmazása szerint két különböző, vagy különbözőnek érzékelt csoport vagy nép egy új szituációban hosszabb-rövidebb időre kulturális kontaktusba ke-

rüléseként definiálható. Értelmezése szerint az akkulturáció folyamatában az adott csoportok csak azt veszik át szabad akaratukból, ami egyszerre kompatibilis addigi életkeretükkel és hasznos számukra.

Az akkulturáció széleskörű fogalmát egy konkrét példán keresztül bemutatató kezdő írás után a kötetben a konferencia céljainak megfelelően a kiválasztott vezérmotívumokhoz kapcsolódó komplex témákat feldolgozó tanulmányok következnek, melyek közül az elsők a vallási, közelebbről a keresztény-muszlim kölcsönhatások köré szerveződnek. Az érintett területek közül *Klaus Herbers* (»Homo hispanus«? Konfrontáció, transzfer és akkulturáció a spanyol középkorban) az Ibériai-félsziget viszonyaira koncentrált, míg *Oliver Jens Schmidt* elemzésének (Délkelet-Európa a középkorban. Akkulturálás – Integráció – Inkorporáció?) középpontjában a késő-középkori Balkán, pl. az oszmán hódítás teremtette helyzet áll.

A tanulmányok következő csoportja esetében a vallás helyett az életmód tekinthető a szervező fogalomnak. *Dittmar Schorkowitz* (Akkulturáció és kultúrtranszfer a Slavia Asiaticában) és a magyar *Takács Miklós* (A magyar államalapítás mint modellváltás és/vagy lehetséges akkulturációs folyamat. A régészeti leletek kifejező ereje) a sztyepei nomádok és a letelepedett nyugati népelemek közötti akkulturációs folyamatok megjelenési formáival foglalkozott. Schorkowitz ezen belül a *Christianitas* keleti határvidékének és a szlávoknak a problematikáját elemezte, míg Takács elsősorban régészeti leletekre alapozva a magyar államalapítást az akkulturáció fogalmainak szempontjából vette górcső alá.

Az előzőekkel ellentétben a harmadik blokk esetében nem egy tematikus súlypont köré szerveződnek a tanulmányok, az akkulturáció jellemzői és problémái regionális keretekben kerültek vizsgálat alá. A témák alapján ugyanakkor talán nem járunk teljesen tévúton, amikor az írások közös jellemzőjeként mégis a német és szláv népcsoportok által lakott területek komparatív vizsgálatát nevezzük meg közös pontként. *Christian Lübke* (*Sclaviniiától a Germanica Slavicáig*: akkulturáció és transzformáció) tanulmányában az adaptáció lehetőségeivel és az akkulturáció elutasításának eseteivel foglalkozik, míg *Peter Štih* (Találkozás, akkulturáció és integráció a római, germán és szláv világok találkozási pontján) egy olyan területre, a mai Szlovéniára fókuszál, amelyen a római előzmények után germán, szláv és török (avar) népcsoportok találkoztak és gyakoroltak hatást egymásra, méghozzá anélkül, hogy egyikük is tartós dominanciára tett volna szert.

A következő tematikus csoport tanulmányainak fókuszában olyan etnikai csoportok állnak, amelyek valamely többségi társadalom részeként éltek. *Uwe Israel* (»Vendégmunkás kolóniák«? Mennyire maradtak idegenek

a német bevándorlók Itáliában?) munkájában az itáliai német bevándorlás kérdéseivel foglalkozott, míg *Rainer Christoph Schwinges* (Multikulturalizmus az úgynevezett kereszties államokban a XII. és XIII. században) eltérő kultúrájú csoportok a szentföldi keresztény államok létrejötte által teremtett kölcsönhatásait vizsgálta. A kereszties államalakulatok ugyanis több szempontból is különleges helyszínei voltak az akkulturációnak, lévén a keresztény-muszlim interakció mellett maguk a keresztiesek is a *Christianitas* különböző területeiről érkeztek, ami által az úgynevezett mi-tudat kialakulása is bonyolultabb volt az átlagosnál. Végezetül maradvá Európa keleti végein *Daniela Rando* (*De lá da mar* – Velence »gyarmatai« »poszt-koloniális« nézőpontból) Velence gyarmatainak a helyzetét elemezte az akkulturáció szempontjából.

A kötet utolsó részében két olyan tanulmány található, amely ugyan nem hangzott el az alapul szolgáló konferencián, azonban szerzőik felkérést kaptak a könyv szerkesztésekor tematikusan felmerülő hiányosságok, *lyukak* pótlására. *Alheydis Plassmann* írásában (Az akkulturáció mint hatalomgyakorlás. A normandiai, angliai és dél-itáliai normannok példája) azt vizsgálta, hogy a különböző területeken letelepedő normann csoportok esetében az akkulturáció mely formái figyelhetők meg. *Jan Rüdiger* és *Thomas Foerster* (Aemultio – Recusatio. Az akkulturáció stratégiái az európai Északon) végezetül egy korábban nem érintett régió, Észak-Európa akkulturációs jelenségeit vették górcső alá.

Az esettanulmányok után *Felicitas Schmieder* konferencia-összefoglalója zárja a kötetet, amely nem csak az egyes előadások ismertetését tartalmazza, a szerző ugyanis hosszasan foglalkozott az akkulturációval és a hozzá kapcsolható fogalmakkal is. Ehhez felhasználta az észak-itáliai *Jacopo d'Acqui* 1330-as krónikájának egy a mongolokra vonatkozó részét is, ezáltal is szemléltetve, hogy a források hogyan használhatók fel az akkulturáció indikátorainak és lehetséges motívumainak felderítésére.

A részletes névmutatóval ellátott tanulmánykötet értékelése egyrésztől nehéz, másrésztől kifejezetten könnyű feladat elé állítja a recenzenst. A nehézséget elsősorban az írások tematikus sokszínűsége jelenti, ami nagyban megnehezíti egy általános jellemzés elkészítését, még ha ennek oka nem is az írások eltérő minőségében keresendő. Megkönnyíti azonban a dolgunk a kötet központi témája, az akkulturáció, amely fogalom bár nem először kerül a medievisztika látóterébe, ilyen részletességgel és minőségben azonban korábban nem volt vizsgálat tárgya. A magyar olvasóközönség számára a középkorkutatás súlypontjai miatt talán még fontosabb ez a szempont, ugyanis a könyv különböző témájú tanulmányai megteremtik a lehetőséget

arra, hogy közelebb kerüljünk egy olyan konstrukció középkori vonatkozásaihoz, amely a modern európai ember számára is kézzelfogható közelségben van, elég csak a migráció és kisebbségek XXI. századi problémáira gondolnunk.

Reinhard Härtel (szerk.): Akkulturation im Mittelalter. Vorträge und Forschungen LXXVIII. Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Jan Thorbecke Verlag. Memmingen, 2014. 553 o.

Barabás Gábor

Állatok és vadászok a késő középkorban

Hannele Klemettilä, finn történész, a Cambridge-i Egyetem örökös tagja, elsősorban kései középkori művelődéstörténettel foglalkozik. Széles körű vizsgálódásai kiterjednek a korabeli ítéletvégrehajtásra is, melynek kapcsán több művet publikált az erőszak, a halál és a szenvedés korszakbeli felfogásáról. E téma kutatása során született meg az a feltevése, hogy az általa feltárt általános attitűdök bizonyos mértékben visszatükröződhetnek a korszak vadászatról, vadászokról és vadállatokról alkotott képén is. Jelen monográfiájában azt vizsgálja, hogyan alakult ember és állat kapcsolata az adott időszakban, illetve miként vélekedett a késő középkor embere az állatokról, melyhez *Gaston Phoebus* vadászati kézikönyvének 616-os kézírata szolgált elsődleges forrásaként.¹

Gaston Phoebus (1331–1391), a korabeli Franciaország déli részén található Foix város grófja és Béarn tartomány vikomtja, egyben korának egyik legnagyobb vadásza volt. Számos hadi és politikai siker fűződött a nevéhez, melyet mégis leginkább 1387 és 1389 között íródott, *Livre de Chasse* (A vadászat könyve) című didaktikus műve őrzött meg az utókor számára. Phoebus ugyanis az elsők között volt, akik az egyes részletek kiragadása helyett, tisztán és összefoglalóan dolgozták fel a vadászat témáját. A XIV. század vadászati tudományát enciklopédikus teljességgel összefoglaló, gazdagon illusztrált mű már a maga korában nagy népszerűségnek örvendett, melyet a fennmaradt kézíratos példányok (összesen 46), illetve fordítások, átvételek szokatlanul magas száma is mutat.

A Klemettilä által vizsgált, BnF MS fr. 616-os számmal ellátott kézirat ma a Párizsi Nemzeti Könyvtárban található. A kötet, a benne található 87 miniatúra révén, nem csak a *Livre de Chasse* legismertebb fennmaradt példánya, de egyben az egyik legdíszesebb mű a korszakból. Ezen képi ábrázolások azonban nélkülözik a késő középkor festőművészei által előszeretettel alkalmazott, bonyolult vallási szimbólumokat, és a vadakat a maguk természetes környezetében jelenítik meg. Mivel e képek eredeti funkciója is a szöveg kiegészítése, illetve szemléltetése volt, így a történész számára

¹ Gaston Fébus: *A vadászat kézikönyve* BnF MS fr. 616-os kéziratának tanúsága

szintén fontos adalékkal szolgálhatnak a múlt vadászattal és természettel kapcsolatos elképzeléseit illetően.

Jelen monográfia születésére az új kultúrtörténet (New Cultural History), a történeti antropológia, a természettörténet (Environmental History), a mikrotörténelem valamint a szimbólumtörténet módszerei és nézőpontjai egyaránt hatással voltak. A szerző külön kiemeli *Carlo Ginzburg: A sajt* és a kukacok, valamint *Robert Darnton: A nagy macskamészárlás* című műveit, melyek rávilágítanak, hogy az elsöre lényegtelennek tűnő, apró részletek is kulcsfontosságúak lehetnek az egykor élt emberek világképének mélyebb megértéséhez. Az említett munkákhoz hasonlóan, Klemettilä tanulmánya is egy nagyobb kérdéskörre próbál meg kis helyen – jelen esetben egyetlen kéziratot vizsgálva – választ találni. Rámutat például, hogy Phoebus esetében különös jelentősége van a szavak megválasztásának, mikor a vadászat különböző módjait taglalja. Egyes helyeken az állatok elejtésekor „nemes” és „dicsó” halálról beszél, míg máskor ez az esemény „alávaló” vagy „nemtelen” tettként jelenik meg. Hasonlóképpen nyomon követhető – a szövegben és az ábrázolásokon egyaránt – az egyes vadászati módok iránti nagybecsülése vagy rosszallása is, mely egyben a XIV–XV. század fordulójának egy sajátos értékrendjéről árulkodik. (A csapdázásról például különösen lenézően, mint primitív népi vadászmodszerről nyilatkozik, ugyanakkor a 616-os kézirat egyik legeredetibb vonása pont ezen eszközök képi megjelenítése, mivel hasonló ábrázolásokat csak nagyon ritka esetben tartalmaznak a korabeli vadászati kézikönyvek.)

Természetesen a szerző a *Livre de Chasse*-on túl számos más korabeli forrást is megvizsgál, hogy összevethesse őket Phoebus művével, illetve, hogy jobban megértse a korszak vadászainak gondolkodását. Elsősorban olyan művekből idéz, melyek hatással lehettek a gróf munkájának megírására. Ezek között vadászati, solymászati, mezőgazdasági és állattenyésztési kézikönyvek, enciklopédiák, legendák, lovagregények és versek egyaránt megtalálhatók. A *Livre de Chasse* írója azonban mellőzi a hasonló művek allegóriáit, irodalmi képeit, illetve vallási vonatkozásait, és elsősorban saját tapasztalataira támaszkodva kíván gyakorlatias tudást átadni olvasójának.

Rendkívül terjedelmes a Klemettilä által felhasznált szakirodalom és másodlagos források listája is, melyekre a szerző igen sűrűn hivatkozik (fejezetenként több mint 100 bejegyzés). Ezekben sokszor idéz a középkori vadászat történetének alapvető munkáiból.²

2 Pl. Cummins, John: *The Art of Medieval Hunting: The Hound and the Hawk*. London, 2001. Salisbury, Joyce: *The Beast Within: Animals in the Middle Ages*. New York, 1994. vagy Almond, Richard: *Medieval Hunting*. Phoenix Mill, 2003.

A tanulmány első nagyobb egysége a Livre de Chasse-ban tárgyalt vadakkal foglalkozik, beleértve azok külső megjelenését, szokásait és előfordulási gyakoriságát az illusztrációkon, továbbá a hozzájuk fűződő eltérő megítéléseket. Külön kitér arra, hogy Phoebus és más szerzők munkái miként osztályozzák ezen állatokat, valamint az egyes rangsorok mögött rejlő logikára is próbál magyarázatot találni. Ennek megfelelően egyaránt olvashatunk „nemes” és „nemtelen” vadállatokról, illetve vadászati módokról, valamint az ezen vadak elejtésére irányuló tevékenységek különböző értelmezési lehetőségeiről.

Önálló fejezet foglalkozik az elejtett állatok korabeli felhasználásának különböző formáival is. Ebben olyan úgynevezett poszt-mortem produktumokról ír, mint a vadhús, a vad egyes részeiből előállított gyógyhatású készítmények, öltözékek valamint trófeák. Ennek megfelelően korabeli szakácskönyveket, gasztronómiai írásokat, valamint orvoslási módszereket (pl. a zooterápiát) egyaránt megvizsgál, továbbá a XIV századi öltözködés szokásait, a divat változását is figyelemmel kíséri, külön kiemelve az állati eredetű tárgyak szimbolikus jelentését.

Klemettilä művének egy nagyobb egysége a vadászok elmaradhatatlan társairól, a vadászkutyaírókról szól, mely állatok Phoebus munkájában ugyancsak kiemelt szerepet kapnak. A szerző ismerteti a Livre de Chasse-ban megjelenő ebek különböző típusait, bemutatva azok főbb sajátosságait, kiemelve vadászati érényeket. Foix harmadik grófja nagy alaposággal ír a kutyaírók tenyésztéséről, továbbá gyakorlatias tanácsokat ad napi gondozásukat és tartásukat illetően. A szerző megvizsgálja, hogy a vadászati kézikönyv írójának elképzelései milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutatnak más középkori szakértők nézeteivel. A vadászebekhez kötődő napi feladatok között a kennelről, az etetésről, a tisztításról, a gyakorlatokról és pihentetésről egyaránt szó esik, csakúgy, mint az állatokkal való kommunikációról. Phoebus ugyanis ebben a témában elsődleges célként a kutya és ember közötti bizalom kiépítését határozza meg.

A monográfiában különös hangsúlyt kap a Livre de Chasse szerzőjének hozzájárulása az állatorvoslás fejlődéséhez. A vadászati kézikönyv igen terjedősen ír a kutyaírók betegségeiről, azok tünetéről és kiváltó okairól, akár csak a kezelésükhöz használt terápiákról, gyógyszerekről és drogokról. Eme szövegrész tanulmányozásával képet kaphatunk arról, miként viszonyult a kor embere négy lábú segítő társaihoz.

A tanulmány hátralévő része már magával a középkori vadász alakjával foglalkozik. Elsőként Phoebus művében jelenik meg az eme tevékenységet űző emberek pályafutásának négy állomása. E modell szerint, az életkor és ta-

pasztalatok függvényében válhat valaki először a kutyákat gondozó apródból inassá, majd vadászsegéddé, végül pedig teljes értékű vadásszá. A szerző figyelmét nem kerülik el az alsóbb rétegek vadászati szokásai és az orvvadászat sem, továbbá szó esik a vadászat, mint életforma társadalmi megítéléséről is. Megismerhetjük például a tárgyalt korszak főbb vadászat-ellenes értekezéseit, melyek szintén kiváltó okai lehettek a Livre de Chasse megírásának.

Phoebus műve természetesen az eme tevékenységgel járó előnyöket méltatja, melyek között az alábbiakat sorolja fel: biztos hely a paradicsomban, büntetlen élet, védelem a betegségek ellen, erkölcsi fejlődés, boldogság és élvezet forrása, jobb egészség valamint felkészülési lehetőség a hadviselésre. A mű ezen szakaszában érhető tetten leginkább a gróf azon célkitűzése, hogy elfogadtassa kortársaival a vadászatot, illetve emelje annak presztízsét.

Klemettilä gondos figyelemmel követi végig, hogy konstruálja meg Phoebus saját munkájában a jó vadász képét. A Livre de Chasse logikája szerint, a vadász egyesíti egy lovag és egy szent erényeit, mely elgondolás kapcsán a tanulmány a középkori vadászati szentek alakjait is körbejárja. Megismerhetjük eme ideál fizikai és mentális erényeit, céljait, melynek révén végül maga Foix harmadik grófjának alakja rajzolódik ki előttünk, mint a vadászat mestere és a jó vadász mintaképe. Arra is választ kapunk, hogy vajon ezen ismeretek miért lehettek különösen fontosak Merész Fülöp, Burgundia hercege számára, akinek Phoebus e művet dedikálta.

A könyv epilógusa egy tartalmi összefoglalást rejt, melyben összegzi a szerző a következtetéseit. Klemettilä megállapításai jobb rálátást biztosítanak arra, miként alakult a vadászat és a vadász megítélése a késő középkorban, valamint, hogy milyen tényezők álltak e változó kép háttérében. Az állatokra vonatkozó nézetek is merőben új szintet kapnak Gaston Phoebus korában, különösen a vadászkutyák esetében, akikről ezen időszakból kezd kialakulni az ember legjobb barátjának általánosan elfogadott képzete. Mindkét változás mögött felfedezhető a Livre de Chasse jelentős szerepe.

Egy igazán alapos és átfogó tanulmányt ismerhetünk meg Hannele Klemettilä írásában, mely a középkori vadászat rendkívül sok aspektusát érinti. A mű értékét tovább emeli, hogy általa nem csak a kor emberének a vadászatról, az állatokról és a természetről, de az őt körülvevő világról alkotott képéről is sok új ismerethez juthatunk.

Hannele Klemettilä: *Animals and Hunters in the Late Middle Ages: Evidence from the BnF MS fr: 616 of the Livre de chasse by Gaston Fébus*. New York, 2015. 250.

Somoskői Viktor

KORA ÚJKOR

A kamiszárdok háborúja és felkelése

A XVII–XVIII. század fordulóját többen a vég kezdetének tekintették, hiszen állandó háborúskodások, lázadások és ezekhez kapcsolódó éhínségek nehezítették meg a korabeli emberek életét. Ilyen kilengésnek tekinthetjük a hegyaljai felkelést (1697) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) eseménysorozatát a Magyar Királyság területén; a spanyol területeken zajló Bourbon-ellenes megmozdulásokat 1704-ben és a francia camisardok megmozdulásait az 1700-as évek elején. Az utóbbi konfliktus részletes elemzését újabban *Gregory Monahan* vállalta magára, amelynek során számos nehézséggel kellett szembenéznie.

A könyv első négy fejezete bevezetőként szolgál a XVII. századi francia viszonyok megismerésére, illetve Cévennes vidékének vallási és közigazgatási helyzetére. Ahogy a szerző már az előszavában jelzi, a téma vizsgálatát nagyban korlátozza a résztvevők különböző szemlélete és álláspontja, így a protestáns és katolikus lakosság teljesen más múltat rajzol meg, mint például a kormányzat, amelynek forrásait Monahan nagy arányban használja fel munkájához. Du Chalia abbé meggyilkolása (1702) után – amit a szerző szinte egy színházi előadás tetőpontjaként mutat be – indulhatunk el a camisard mozgalom kronologikus megismeréséhez, további kilenc fejezeten keresztül. A kiadvány megértését számos ábra és táblázat segíti, így például a főként katolikus lakosok által bevallott kártételek jegyzéke, ami talán segítheti a korszakban hasonló magyar pusztításokhoz való összehasonlítást is. Szintén segítő céllal található a kötet végén egy huszonnégy oldalas bibliográfiát, illetve egy kiterjedt név- és tárgymutatót.

A téma első és szinte legfontosabb kérdése maga a háborúskodást ki-robbantó csoport elnevezése, amiben már a korabeli résztvevők sem tudtak megegyezni egymással: míg a cévennes-i „protestánsok” megmozdulását sokan csak katonai problémának tartották, vagy az ördög megtestesülésének; addig maguk a camisardok a katolikus egyházat és a királyukat sakkban tartó gonosz minisztereket látták legfőbb ellenségüknek; a királyi udvar pedig mint a nagyobb célt (az éppen zajló spanyol örökösödési háborút)

zavaró tényezőként figyelte az olykor nagyon is tragikus és véres eseményeket.

Monahan véleménye szerint szükséges, hogy különböző résztvevők szemüvegén keresztül vizsgálja az események szakításig való elfajulását, aminek alapja a nantes-i ediktum visszavonása (1685) volt. Magán a Cévennes vidékén legtöbbször békés viszonyok uralkodtak, azonban a francia vallásháborúk időszakában (1562–1598) többször is előfordult, hogy a lakosság fegyverrel is hajlandó volt védelmezni protestáns hitét. A hívek száma e területen viszonylag magas volt, köszönhetően annak, hogy ők már a nép nyelvén, tehát franciául tartották prédikációikat, közelebb hozva a vallást a mindennapi emberhez.

A XVII. századi háborúk tapasztalatai azonban bizonyították, hogy a valóságilag megosztott birodalom nem lehet képes hatékonyan felvenni a harcot a külső ellenfelekkel szemben, ezért az 1661-től „egyedül” kormányzó XIV. Lajos megkezdte a protestánsok különleges státusának visszaszorítását. Az 1685-ben kiadott fontainebleau-i ediktummal a protestáns lelkészeket kiutasították az országból, akik ezután többnyire a környező szomszédos országokba (elsősorban az Egyesült Tartományokba, illetve Svájcba) menekültek és ott a rendszer ellenfeleivé váltak. Ezzel együtt a helyi protestáns lakosságot megfosztották az intézményes vallásuk vezetőitől. A gazdátlan nyájak élére önjelölt próféták és szónokok léptek, akik helyzetüket válságosnak ítélték, de az Úr által kijelölt útként magyarázták a híveknek. A szabad ég alatt tartott titkos szertartásaik azonban inkább félelmet keltettek a helyi katolikusokban (amely a többségi vallás volt), ami miatt az udvar kénytelen volt beleavatkozni az ügyekbe.

A monográfia főszereplőjeként ekkor jelenik meg Nicholas de Lami-gnon de Basville intendáns, aki a nantes-i Visszavonás végrehajtásától (1685) egészen a camisardok leveréséig (1710) helyben maradt és segítette az udvar győzelmét. A kezdetben spontán és békés protestánsokat inkább kormányzati eszközök (katonai milíciák, informátorhálózat, esetekben azonban száműzetés) alkalmazásával meg tudta fékezni, azonban nagyban növelte az el nem fogott protestánsok félelemérzetét. A bujkáló gyülekezetek és az őket üldöző helyi katonaság között egyre többször került sor összecsapásra, mígnem 1702. július 24-én a feldühödött tömeg meg nem ölte du Chalia abbét, a helyi egyház prominens képviselőjét, útjára indítva a három éves terrorhullámot.

A lázadók még saját elnevezésükről sem tudtak biztosan megegyezni. Jean Cavalier állítása szerint az éjszakai támadások során viselt fehér felső ingről kapták nevüket, magukat azonban inkább testvérnek nevezték.

Monahan megjegyzi, hogy a korszakkal foglalkozó szakirodalom is őket tartja a modern Európa első gerilláinak, hiszen a protestáns camisardok kis csapatokban (olykor a katolikus milícia uniformisába öltözve) legtöbbször éjszakai támadásokkal zaklatták a katolikus lakosságot. Ezek során főként templomokat gyújtottak fel és a katolikus egyház képviselőinek családtagjait ejtették foglyul. Így a külföldi hatalmak is egyfajta irreguláris harcmodort képviselőik alakulataiként tekintettek rájuk. Bár többször tettek ígéretet különböző önjelölt ügynökökön keresztül a felkelők segítségére, azonban ez a két fél különböző céljai miatt sosem realizálódott. Ugyanilyen okok miatt kerülhetett sor II. Rákóczi Ferenc francia pátensének kiadására, amiben a francia camisardok magyar földre való szállítása mellett érvelt. Valójában a külső szemlélők nem, vagy csak minimális információval rendelkeztek a lázadásról, hiszen az – egy rövid periódustól eltérően – mindig is helyi (francia) szinten maradt, és kezdetben nem is kívánt nagyobb támogatókra szert tenni. Lényegében ez a küzdelem is beleillett a szokásosnak mondható lázadások körébe, kivéve a résztvevők – mind a királyi katonaság, a katolikus milíciák és a protestáns camisardok – által tanúsított féktelen brutális tettek sorozata, amit elkövettek egymással és hozzátartozóikkal szemben.

A felkelést több nagyobb részre osztja a szerző, így a tipikusan camisardnak értelmezett lázadásra 1702 és 1705 között került sor, aminek élén Jean Cavalier és Roland Laporte álltak, akik akcióikkal szinte az egész Cévennes régióját lángba borították. Előbbi magát egyenesen katonai parancsnoknak és az Isten által kijelölt személynek tekintette, aki egyszerűen képtelen vesztíteni a királyi csapatokkal szemben. A támadások alatt zsoldárokat zengő camisardok hadmozdulatai nagyban hasonlítanak a XVII. század közepén küzdő, Oliver Cromwell által vezetett Vasbordájúakhoz, annyi különbséggel, hogy utóbbiak inkább a lovas harcmodort preferálták, míg francia társaik inkább gyalogosan küzdöttek.

A véres polgárháborús állapot azonban csak 1704 közepén győzte meg a francia uralkodót arról, hogy komolyan vegye a fenyegetést, ami után az addig német területen küzdő de Villars tábornokot nevezte ki a Cévennes vidék katonai parancsnokának. Ő természetesen katonai feladatként tekintett a felkelésre, amit minél gyorsabban el kell nyomni, kerül, amibe kerül. Mellette léptek fel a különböző katolikus csoportok, akik a camisardok által használt módszerekkel – gyilkosságok, gyújtogatások, kivégzések – kívánták megfélemlíteni és visszaszorítani a „protestánsok” lázadását. Azonban a camisardokat ezek együttes fellépése sem tudta igazán megtörni, hanem tragikus módon egy protestáns nemes okozta végzetüket, ami részletes magyarázatra szorul.

A felkelők társadalmi összetételének vizsgálatát nagyban nehezíti, hogy szinte soha nem készítették egyidejű feljegyzést magukról, ezért inkább az utólag elkészített memoárokból próbálhatunk meg információkat nyerni, amit a szerző katolikus forrásokkal együtt elemez. Ezekből azonban látszik, hogy a protestáns lakosság közül inkább az alsóbb rétegek – iparosok, kézművesek és parasztok – látogatták a mezei gyűléseket, hittek a női prófétákban, illetve fogtak fegyvert hitük védelmében. Ugyanakkor feltűnő, hogy a nők szerepe rendkívül fontos volt mind a francia protestantizmus, mind pedig a camisardok mozgalma idején, hiszen ők voltak azok, akik továbbadták a különböző tanításokat, otthonaikból kis templomokat varázsoltak, mások pedig „prófétaként” szolgálták hitüket. Viszont a protestáns nemesség legnagyobb része nyíltan nem támogatta a lázadókat, bármennyire is szerette volna ezt bizonyítani Basville intendáns. Inkább kastélyaikba zárkózva várták a térség lecsillapodását, pusztán kereskedni mertek csak a felkelőkkel. Közülük lépett elő d’Aigaliers báró, aki úgy vélte, hogy XIV. Lajos jóindulatát nem a fegyverekkel, hanem a béke megőrzésével lehetne biztosítani, aki így talán helyreállítaná a protestánsok régi, 1598 és 1685 között fennálló helyzetét. Missziója során először felhatalmazást kért a helyi hatalom vezetőitől (Villars, Basville), majd beállva a camisardok csapatai közé, lassan rábeszélte Cavalier a feltétel nélküli fegyverletételre.

Jean Cavalier – akinek életéről legtöbbet saját memoárjából tudunk – 1702-ben lépett a camisardok sorába, ahol katonai győzelmei miatt hamar annak élére került. A hullámzó csatározásokban hősiesen védte hitét és emberei életét, ugyanakkor kegyetlenül elbánt ellenségeivel; katonai győzelmei (például Martignargues) azonban elbizakodottá tették, és úgy vélte, hogy emberei nem is vallásuk védelme, hanem saját karizmája miatt követték őt. Magát első embernek tartva megengedhette magának, hogy tárgyalásokat folytasson az amúgy rendkívül nagy létszámú és hadifőlényben lévő királyi hadsereg képviselőivel. Erre 1705 végén került sor Cavalier és La Lande katonai képviselő között, aminek eredményeként a békét kötött és fegyverüket feltétel nélkül (!) letevő lázadókat Calvissonba küldték kvártélyra, az önként idetérőket és családjaikat pedig kegyelemben részesítették. A lázadás első fázisának végén Rolandot is törbe csalták, akit szeretőjének meglátogatásakor ölték meg a helyi katonák. Ezzel mondhatni véget ért a klasszikus camisard lázadás, kivégzésekkel és megegyezésekkel, voltaképpen nyitva hagyva a helyi protestáns kérdést.

Azonban egyes angol és holland ügynökök úgy vélték, hogy a spanyol örökösödési háború egyik hadszíntereként ismét lehetne számítani a francia protestánsok lázadására, ezért 1709-ben megkezdték egy helyi szervezke-

dés kiépítését. Céljuk egy közös – protestáns és katolikus feleket egyaránt mozgósító – nagy lázadás megindítása volt, ami nagyban meggyengítené ellenfelüket a hadszíntereken és győzelmet adna számukra. Ez az egyszerre naiv és briliáns terv (aminek csak az „Isten Gyermekének Lázadása” nevet adták) végrehajtását a gyengén és figyelmetlenül őrzött, majd innen Genfbe elszőkö Cavalierre és a helyben maradó és közben továbbra is „prófétaként” tevékenykedő Abraham Mazelre bízták volna. Utóbbit 1702-ben egyszer már elfogták a királyi csapatok, felajánlották neki az önkéntes emigrációt, ő azonban inkább helyben maradt és tovább folytatta vallási tevékenységét és híveinek kiszolgálását. Basville hálózata révén tudomást szerzett az újabb camisard szervezkedésről, így szinte azonnal katonákat küldött utánuk és Font-Réalnál sor került a lázadók utolsó csatájára, ami természetesen a felkelők vereségével zárult. Ezzel véget ért a camisardok közel egy évtizedes küzdelme, hogy visszaállítsák a protestánsok viszonylag zavartalan és szabad helyzetét Franciaországban.

Összességében a könyv rendkívül ékes bizonyíték arra, hogy mennyire nehéz egy olyan eseménysorozatot vizsgálni, amelyet a résztvevők kommunikációja alapján sem lehet pontosan megítélni. A szerző tanúbizonyságot tesz arról, hogy rendkívül jól átlátja a különböző historiográfiai értelmezéseket (mind a katolikus szerzők írásait, mind a protestáns szerzők munkáit), és a francia kormányzat primer forrásait egyaránt. Írása azért is példaértékű, mert úgy tud beszélni egy túlzott érzelmeiktől és kölcsönös vádaktól teljesen áthatott eseménysorozatról, hogy nem sérti meg egyik fél álláspontját se, illetve, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy a sokat támadott francia helyi kormányzat (élén Basville intendánssal) igenis jól tette a dolgát, már ami a rend fenntartását illeti. Ugyanekkor emberközelbe hozza a helyi katolikusok által idegennek tartott – a szerző szavaival élve „*nem erről a bolygóról származó*” – protestánsok érvelését is, amivel régi szabadságjogaikat kívánták helyreállítani. Mert nem mondhatjuk, hogy csak a camisardok voltak felelősek a helyzet ilyen irányú eszkalálódásáért, ugyanakkor nem vádolhatjuk a helyi igazgatási szerv képviselőit sem indokolatlan brutalitással és terrorral. Egyszerűen az államérdek felülírta egy olyan kisebbség életét, akik saját vallásukban hittek, azonban szabadságukkal már nem fértek bele az abszolút állam képébe. Ennek ellenére, csatlakozva a szerzőhöz, nem mondhatjuk sikeresnek a felkelőket sem, hiszen nem tudták közvetlen céljaikat elérni, illetve az általuk okozott anyagi pusztítások legalább egy évtizedig emlékeztették a helyieket a camisardok brutalitására.

Monahan könyvét azoknak ajánlom, akik egy olyan eseményt szeretnének megismerni, amit a kortársak is csak zavaros, erőszakos és brutá-

lis eseménynek írtak le. A szerző együtt veszi vizsgálat alá a három oldal – camisardok, katolikus népesség, kormányzat – forrásait, és azok után írja le az események ilyen irányú alakulását. Az Európa egyik első gerillacsapatait adó lázadók híresek és hírhedtek lettek, megnőtt a kereslet irántuk a protestáns hatalmak (Nagy-Britannia, Hollandia) és II. Rákóczi Ferenc részéről egyaránt. Utóbbi miatt pedig a magyar történelem iránt érdeklődők is megismerhetnek egy olyan európai eseményt, ami bizonyos szempontból rokonítható akár a Rákóczi-szabadságharccal, olyan téren, mint például a katonai taktika alkalmazása vagy romantikus érzések táplálása (például a magyar függetlenséget képviselő „nyalka” kurucok és a második világháború partizánjai között jellemző camisard-tisztelet).

W. Gregory Monahan: *Let God Arise. The War and Rebellion of the Camisards* (A kamiszárdok háborúja és felkelése). Oxford University Press, 2014.

Kiss Márton

Merkantilizmus és a Brit Birodalom gazdaság-politikája a XVII–XVIII. században

A merkantilizmus megkerülhetetlen fogalom azok számára, akik a korai – Adam Smith (1723–90) előtti – közgazdasági gondolkodás történetével foglalkoznak. Magát a terminust azonban kezdettől fogva számos bizonytalanság övezte. Először is az, hogy azok a politikusok, akik a XVI. századtól kezdődően „merkantilista” gazdaságpolitikai gyakorlatot folytattak, nem nevezték magukat merkantilistáknak és nem is használták ezt a fogalmat. Ráadásul, az utókor által a merkantilista politikusok közé utalt személyek meglehetősen szerteágazó gazdaságpolitikát folytattak, ami megkérdőjelezi annak jogsultságát, hogy egyetlen irányzathoz lehessen sorolni őket. A merkantilizmus terminust azok a XVIII. századi elméleti írók konstruálták meg utólagosan, akik a szabad-kereskedelmi politika nevében bírálni kezdték a merkantilista gazdaságpolitika bizonyos vonásait. Ilyen volt mindenekelőtt Adam Smith, aki „kereskedelmi vagy merkantilrendszerről” beszélt, bár ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy Victor de Riqueti, Mirabeau márkija (1715–1789), az ismert fiziokrata gondolkodó az 1760-as években szintén használta már a kifejezést.¹ Ez azt jelenti, hogy a merkantilizmus, mint koherens elméleti rendszer egyes alkotórészeit ezek a kritikusok rakták össze egységes egésszé, olyan rendszerre, ahogyan az a XVI–XVIII. században sohasem létezett. E bizonytalanságok oda vezettek, hogy egyes mai szerzők szerint, a merkantilizmus vonatkozásában nem is lehetséges koherens gazdaságelméleti irányzatról beszélni.²

1 A merkantilista rendszer bírálatára lásd különösen Adam Smith nagy művének IV. könyvét. Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (Napvilág Kiadó, Bp. 2011.) I. kötet, 457–537. o., II. kötet, 11–198. o. Victor de Riqueti, Mirabeau márkija nem tévesztendő össze fiával, a nagy francia forradalom korai történetében fontos szerepet játszott Honoré Gabriel Riqueti-vel, Mirabeau grófjával (1749–1791).

2 A merkantilizmus fogalmára, értelmezéseire és történeti irodalmára magyarul lásd: Mátyás Antal: *A korai közgazdaságtan története* (Aula, Bp. 2002.) 7–15. o.; Madarász Aladár: Bevezető tanulmány. In: *Alapművek, alapirányzatok. Gazdaságelméleti olvasmányok I.* Szerk. Bekker Zsuzsa. (Aula, Bp. 2000.) 31–35. o.; Jacob Viner: A hatalom és a bőség a XVII–XVIII. századi külpolitika céljai. In: *Közgazdasági esztorténet. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Madarász Aladár (Osiris, Bp. 2000.) 87–109. o.

Ebben a helyzetben, a fogalom jelentéstartalmának pontosabb meghatározásával – elsősorban a kora újkori angol/brit gazdaságpolitika vonatkozásában – igyekezett „rendet vágni” Jonathan Barth, az Arizona State University (Arizona Állam Egyeteme) fiatal munkatársa, aki jelenleg az egyetemen működő *Center for Political Thought and Leadership* (A Politikai Gondolkodással és Vezetéssel Foglalkozó Központ) posztdoktori ösztöndíjasa. A fiatal szakember, pályafutását a szökött rabszolgák által a gyarmati kori határvidéken létrehozott közösségek vizsgálatával kezdte. Az ebből a témából írott MA szakdolgozatát 2009-ben védte meg a *University of North Carolina* (Észak-Karolinai Egyetem) charlotte-i kampuszán. Doktori értekezését azonban már „Pénz, merkantilizmus és birodalom a korai angol atlanti világban 1607–1697” címmel védte meg a virginiai *George Mason University*-n 2014-ben. Fiatal kora ellenére, máris jelentős publikációs teljesítménnyel rendelkezik, hiszen tanulmányai olyan szakfolyóiratokban (*The New England Quarterly*, *The William and Mary Quarterly*) láttak napvilágot, amelyek a korai amerikai történelem vezető szakmai fórumai közé tartoznak.

A merkantilizmus kérdése az észak-amerikai brit gyarmatokkal foglalkozó történészek számára is megkerülhetetlen, hiszen ennek tisztázása nélkül aligha érthető meg a gyarmatokkal kapcsolatos brit gazdaságpolitika. Ez a gazdaságpolitika pedig a gyarmatok és az anyaország konfliktusában, vagyis az amerikai forradalom kibontakozásában is kulcsszerepet játszott, s ezért annak vizsgálata az amerikai forradalom történészei számára is kötelező. Jonathan Barth ebből a sajátos amerikai aspektusból kiindulva igyekezett tisztázni azt, hogy lehetett-e, s ha igen, akkor milyen értelemben merkantilizmusról beszélni a XVII–XVIII. századi angol/brit birodalmi gazdaságpolitika vonatkozásában.

Tanulmánya első részében a fiatal arizonai szakember a kérdés historiográfiáját tekintette át. Úgy vélte, hogy azon igyekezetük során, hogy „megkonstruálják” az általuk a szabad-kereskedelmi politika nevében bírálható merkantilizmus elméleti „rendszerét”, a XIX. századi és a XX. század elején élt történészek „majdnem kizárólagosan a konszenzus pontjaira figyeltek, s azzal, hogy a kora újkori gondolkodókat úgy ábrázolták, mint akik alapvetően egységes nézeteiket vallottak a fő pontokat illetően, a merkantilizmus igazságtalan karikatúráját rajzolták meg”. (258. o.) S a merkantilizmusnak ez a statikus, uniformizált felfogása még arra a XIX. század végi történetírói irányzatra, a német nemzet-gazdaságtani iskolára is jellemző volt, amelyik egyébként dicsérte ezt a politikát.

A merkantilizmusnak ezzel az „uniformizált” felfogásával szemben fogalmazódtak meg aztán az 1930-as évektől kezdődően azok a súlyos kriti-

kák, amelyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a kora újkori gazdaságelméleti gondolkodás sokkal szerteágazóbb volt. Egyesek arról beszéltek, hogy „a merkantilizmus sohasem rendelkezett igazi hitvallással”, (*A. V. Judges*, 1939) míg mások (*D. C. Coleman*, 1969) úgy vélték, hogy a fogalmat „a kutatók hozták létre”. (259. o.) A helyzet azonban az volt, hogy a trónfosztott merkantilizmust a történészek nemigen tudták mivel helyettesíteni. Ez oda vezetett, hogy olyan széleskörű, „szétfutó” jelentéstartammal kezdték használni, ami a fogalom jelentését teljesen elbizonytalanította. *John Brewer* 1988-ban például úgy vélte, hogy a merkantilizmus kifejezést „hasznosan lehet egy olyan korszak jellemzésére alkalmazni, amelyben az államhatalom és a nemzetközi kereskedelem közötti kapcsolatot kivételes fontosságúnak tekintették”. (259–60. o.) *Jonathan Barth* teljes joggal állapította meg, hogy ez a parttalan meghatározás a XIX. és a XX. század majd minden korszakára is vonatkoztatható.

A merkantilizmus „parttalaná válásának” tendenciája pedig oda vezetett, hogy 2012-ben *Steve Pincus* már úgy fogalmazott, hogy a merkantilisták „egyetlen alapvető gazdasági elvben sem értettek egyet”. „Merkantilista konszenzus nem létezett”, aki pedig e mellett érvel az „egy történelmi mítosszal” házal. (260. o.) Jellemző, hogy a *Philip J. Stern* és *Carl Wennerlind* szerkesztésében 2014-ben megjelent, *Az újraképzelt merkantilizmus: politikai gazdaságtan a korai modern Nagy-Britanniában és birodalmában* című kötet előszavában úgy fogalmaztak, hogy „nem volt olyasmi, amit merkantilizmusnak lehetne nevezni... ez a könyv mégis arról szól”. (260. o.) Amint azonban *Barth* szellemesen megjegyezte „Ez meglehetősen furcsa végét jelentené a merkantilizmusról folytatott vitának: kijelenteni, hogy az sohasem létezett, s a fogalom használhatósága iránti kétes sóvárgásból mégis ragaszkodni hozzá, mégpedig azon az alapon, hogy makacsul nem kíván kimúlni”. (260–61. o.)

A merkantilizmus „ejtésének” ez a tendenciája azokra a történészekre is jellemző volt, akik a XVII–XVIII. századi angol/brit gyarmatok gazdaságtörténetét a kora újkori atlanti gazdaság szerves részeként vizsgálták. *Russell R. Menard*, az észak-amerikai gyarmatok gazdaságtörténetének egyik legnagyobb szaktekintélye például úgy fogalmazott, hogy „Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a merkantilizmusra érdemes ideológiaként gondolni”, hiszen azt inkább „olyan helyzetként érdemes értelmezni, amelyben a kereskedők alakítják a kereskedelmi politikát, mintsem, hogy egy konzisztens gondolati rendszerként vagy doktrínaként” tekintsünk rá. (261. o.)

Úgy látszik tehát, hogy a merkantilizmus fogalmának széthullási folyamata elérte a végpontját. Az ebben közrejátszó történészek szerint azért

foszlott köddé, mert túlságosan sokféle formában fogalmazódott meg ahhoz, hogy esetében egységes eszmei irányzatról lehessen beszélni. A fiatal arizonai történész e helyett fordított megközelítést javasolt: „Amennyiben a sokféleség ellenére igazolni tudjuk a konszenzus meglétét – sőt, ami még ennél is jobb, ha igazolni tudjuk azt, hogy a konszenzus miként teremtette meg az alapot a sokféleséghez – akkor végül megnyílik az út a merkantilizmus pontos és széleskörűen alkalmazható definíciójának megkonstruálása felé”. (261. o.)

Tanulmányának hátralévő részében arra tett kísérletet a szerző, hogy ezt a feladatot a XVII–XVIII. századi angol/brit gazdaságelméleti irodalom elemzésével hajtsa végre. Barth véleménye szerint többféle tényező játszott szerepet a merkantilista gondolat felemelkedésében a XVI. századi Európában. Ilyenek voltak az amerikai nemesfém Spanyolországba történő be- majd kiáramlásának tanulságai, hogy az ország gazdasága miért nem tudott fejlődésnek indulni ennek hatására, s hogy ennek milyen konzekvenciái lettek az ibériai királyság nagyhatalmi státusára vonatkozóan.

A merkantilista felfogás előzményét az ún. bullionizmus jelentette. Ez a XVI. században már évszázadok óta létező meggyőződés azt vallotta, hogy egy ország annál gazdagabb, minél nagyobb nemesfém készletekkel rendelkezik. Ennek elérése érdekében a nemesfém bányászat fejlesztését és nemesfémekben gazdag területek elfoglalását, illetve a nemesfém pénz kiviteli tilalom bevezetését javasolták. A kibontakozó merkantilista gondolkodás képviselői viszont a *Francis Bacon*tól (1561–1626) átvett indukciónak alkalmazásával a külkereskedelmi kapcsolatok komplexebb megközelítését, a kereskedelmi mérleg fontosságát hangsúlyozták. Az arizonai szakember szerint, Spanyolország hanyatlásából a merkantilisták két dolgot tanultak meg: „hiábavaló a gazdagságot a bányászat segítségével, illetve a nemesfém pénz kivitelének teljes tilalmával keresni, s hogy életbevágóan fontos a kereskedelmi többlet biztosítása”. (264. o.) Ez pedig nem érhető el önmagában a pénz által, hanem a gazdaság komplex, annak minden ágazatára kiterjedő fejlesztésére van szükség.

Barth idézetek sokaságával igyekezett igazolni, hogy a XVII. századi angol gazdasági írók gondolkodásának egyik központi eleme a pozitív külkereskedelmi mérleg biztosításának gondolata volt, aminek elérésében a tengerentúli távolsági kereskedelemnek, illetve az állam szerepének tulajdonítottak kiemelkedő szerepet. Az amerikai történész úgy találta, hogy a pozitív kereskedelmi mérleg fontosságának kérdésében konszenzus volt a merkantilista szerzők között, abban viszont már a merkantilizmus „sokarcúsága” mutatkozott meg, hogy az egyes szerzők nagyon eltérő módszerek

segítségével látták azt megvalósíthatónak. Egyesek az angol hajózás védelmét hangoztatták, mások viszont úgy vélték, hogy az ilyesfajta korlátozások a szállítási díjak megemelkedéséhez vezetnének. Megint mások a hazai ipar védelmét szorgalmazták, és olyanok is voltak, akik mindenfajta „luxuscikk” (pl. bor, dohány, selyem) behozatalát tiltották volna meg. Bizonyos szerzők monopóliummal felruházott társaságok létrehozását javasolták, ellenzőik viszont azért szálltak síkra, hogy ne tegyenek különbséget egy adott ország kereskedői között. A tengerentúli gyarmatosítást a legtöbben támogatták, de olyanok is akadtak, akik attól féltek, hogy az elvonja az anyaországtól a legjobb munkaerőt.

A merkantilisták többsége már nem önmagában az aranyat vagy az ezüstöt tekintette egy nemzet gazdagsága forrásának, hanem amint egyik legismertebb képviselőjük *Charles Davenant* (1656–1714) megfogalmazta, az, „egy ország természetes vagy mesterséges termékeiben, mondhatnánk” abban testesül meg, „amit munkájuk és iparkodásuk termel... egy ország gazdagsága maga az egyensúly (ti. a pozitív kereskedelmi mérleg – L. Cs.)”. (268. o.) Ugyanakkor, olyan merkantilista szerzők is akadtak, akik még mindig kizárólag a nemesfémekben látták egy ország gazdagságának megtestesülését.

A pozitív kereskedelmi mérleg fontosságának gondolata már Amerika gyarmatosítása első jelentős angol propagálója, *Richard Hakluyt* (1652–1616) munkáiban is felmerült. Anglia ugyanis a számára szükséges hajózási cikkek, faanyagok jelentős részét a Balti-tenger térségéből szerezte be. Ezért ezzel a régióval negatív kereskedelmi mérlege alakult ki, csakúgy, mint Hollandiával szemben, az onnan történő jelentős heringimport következtében. Hakluyt szerint mindezt a behozatal ki lehetett volna váltani az amerikai fával és tőkehállal. De a merkantilista szempontok Virginia korai gyarmatosításában is nagy szerepet játszottak. A Londoni Virginia Társaság vezetői ugyanis olyan terményeket (déli gyümölcsök, szőlő, selyem) terveztek ott termesztetni és előállítani, amelyeket Anglia a mediterrán régióból szerzett be. Ezek kiváltását szerették volna, s ebből kifolyólag kezdetben nem lelkesedtek azért, hogy a telepesek dohánytermesztésébe fogtak. Az utóbbi növény aztán mégis beváltotta a merkantilista reményeket, mivel ezzel a Spanyol-Amerikából érkező dohányimportot lehetett kiváltani. A karibi szigeteken elkezdődő cukornádtermelés pedig azért felelt meg ezeknek az igényeknek, mert a – dohányhoz hasonlóan – a cukor egy részét Angliából tovább lehetett exportálni, ezzel is elősegítve a pozitív külkereskedelmi mérleg kialakulását. Ahogyan azt egy XVIII. század eleji szerző világosan megfogalmazta, az amerikai gyarmatok „óriási előnyünkre vannak a kereskedelem általános mérlege szempontjából”. (270. o.)

Áttételes módon, a XVII. század második felében elfogadott hajózási törvények hátterében is a pozitív kereskedelmi mérleg elérésének célja állt. Ahogyan azt az első (1651) hajózási törvénnyel kapcsolatban az angol államtanács titkára, *Benjamin Worsley* megfogalmazta, a cél a hollandok kereskedelmi hatalmának túlszárnyalása „hajózásuk gyengítése az által, hogy kincseik és a pénzerméik jelentős részét elvonjuk tőlük”. (272. o.) *Jonathan Barth* tehát úgy vélte, hogy a XVII. század utolsó harmadáig a kereskedelmi mérleg doktrínája biztosította a merkantilista felfogás koherenciáját, amely azonban a Stuart-restauráció (1660–88) időszakában kezdett megbomlani. Két eltérő érvrendszer kezdett kialakulni a fenti cél elérését biztosító eszközök vonatkozásában.

Az egyik irányzatot a „monopólium merkantilizmus”, a másikat pedig az „ipari-tőkés merkantilizmus” jelentette. Az első képviselői az Indiával és Spanyol-Amerikával fenntartott kereskedelem fontosságát hangoztatták, aminek lebonyolítását az állam által monopóliummal felruházott olyan társaságokra bízták volna, mint a Királyi Afrika Társaság (KAT) vagy a Kelet-Indiai Társaság (KIT). A pozitív kereskedelmi mérleg elérését a két régióból behozott áruféleségek harmadik országok felé történő tovább exportálásában látták. Úgy gondolták, hogy a tengerentúli távolsági kereskedelem zökkenőmentes viteléhez olyan szervezetségre és erőkoncentrációra van szükség, amit csak ezek a társaságok tudnak biztosítani, a háttérben az állam tekintélyével és hatalmával. A fiatal arizonai történész úgy látta, hogy ez a gazdaságpolitikai felfogás politikai elköteleződést is jelentett a restaurált Stuart állam, vagyis az ekkoriban formálódó tory „párt” mellett.

Ezzel szemben, az „ipari-tőkés merkantilizmus” hívei a hazai ipar, tőke és munkaerő állami támogatásában látták a gazdasági fejlődés kulcsát. Úgy találták, hogy a pozitív külkereskedelmi mérleget nem a külföldről behozott termékek tovább exportálásával, hanem a hazai ipar által előállított áruk kivitelének fokozásával lehet elérni, amivel az import kiváltása is biztosítható. Ezen irányzat képviselői nem önmagában az állami gyámkodást és beavatkozást elleneztek, hanem csak az állami monopóliumokat. Úgy gondolták, hogy a fő gazdasági ellenfelek nem a hollandok – ahogyan azt a „monopólium merkantilizmus” hívei tartották – hanem a franciák, akik máris a gyakorlatba ültették az általuk javasolt gazdaságpolitikát. Mindez persze külpolitikai orientációt is jelentett, s e miatt is, „az ipari-tőkés merkantilizmus a felemelkedőben lévő whig frakcióban talált természetes otthonára”. (274. o.)

Úgy látszott, hogy a pozitív kereskedelmi mérleg fontossága körül kialakuló konszenzusra támaszkodva, a merkantilista felfogás a XVII. század végére uralkodó helyzetbe került Angliában. Ekkor azonban mégis felbuk-

kant egy olyan gazdaságelméleti irányzat, amelyik tagadta a merkantilizmus bizonyos alapértékeit. Képviselői a szabadkereskedelem előnyeit és azt hangoztatták, hogy a pénz mennyisége, illetve az adott ország tényleges gazdasági tevékenysége között nincs közvetlen összefüggés. Bart szerint azonban ez az új „iskola” két alapvető ok miatt nem tudta megtörni a merkantilizmus dominanciáját. Egyrészt azért nem, mert a merkantilista gondolkodás a politikai zavarok és a kialakuló kapitalizmus légkörében képes volt arra, hogy az angol társadalom különböző csoportjait egy olyan közös cél elérése érdekében egyesítse, amely a közösség javát az egyéni érdekek elé helyezte. Erre, a szabad-kereskedelem egyéni érdekeket hangoztató hívei nem voltak képesek. Másrészt, az augsburgi liga háborúja (1688–97) kirobbanása következtében visszaesett Anglia kereskedelmi forgalma, s a háború finanszírozása, valamint a balti régióval szembeni deficit következtében jelentős külkereskedelmi hiány alakult ki, ami megint ennek „veszélyeire” irányította a figyelmet.

A merkantilista „táboron” belül pedig a XVII. század elejétől az „ipari-tőkés merkantilizmus” került uralkodó helyzetbe, amit a whigek politikai dominanciája is igazolt és biztosított. A KAT fokozatosan elveszítette monopol helyzetét és 1720-ban már csak 4 százalékos részesedése volt az Egyesült Királyság Afrikával folytatott kereskedelmében. Ami pedig az indiai kereskedelmet illeti, egy 1701-es törvény megtiltotta az Indiában készített nyomott textíliák angliai árusítását, ami a hazai textilipar védelmét szolgálta. Ezt a lépést további behozatali vámok bevezetése követte. Az „ipari-tőkés merkantilizmus” nyeregbe kerülését jelezte az is, hogy a XVII. század végétől az amerikai gyarmatok gazdaságát is igyekeztek szorosabb szabályozás alá vonni. Ebbe az irányba mutatott a gyapjútörvény (Woolen Act) elfogadása 1699-ben, amelyik megtiltotta, hogy az egyes amerikai gyarmatokon előállított gyapjútermékeket egy másik gyarmatra szállítsák.

Az „ipari-tőkés merkantilisták”, céljaik elérése szempontjából különös jelentőséget tulajdonítottak a hajózáshoz szükséges cikkek, faanyagok beszerzésének. Ennek érdekében a Parlament 1704-ben elfogadta a támogatási törvényt (Bounty Act), amely pénzügyi szubvencióban részesítette az ilyen termények előállításait. A törvény óriási sikernek bizonyult Észak-Amerikában, amit az is bizonyít, hogy 1716 és 1724 között már ötször annyi hajózási cikket és faanyagot szállítottak Észak-Amerikából az anyaországba, mint a Baltikumból, sőt, az angol kereskedők az amerikai kátrány és szurok egy részét harmadik országoknak exportálták tovább. Az „ipari-tőkés merkantilisták” ipartámogató politikája különösen Sir Robert Walpole whig-kormányzata (1721–42) idején lendült fel, aki 1721-ben a parlamentben kijelentette,

hogy „e módszerek segítségével a kereskedelmi mérleget a javunkra lehet fenntartani”. (282. o.) Az elmélet lényege az volt, hogy Nagy-Britannia jobban jár, ha „exportálható iparcikkek előállítására céljából nyersanyagokat importál, mintsem, hogy nyersanyagokat exportáljon, és feldolgozott iparcikkeket hozzon be”. (282. o.)³

A merkantilista elméletet azonban a XVIII. század közepétől egyre súlyosabb kihívások érték. Ebben a skót felvilágosodás kiemelkedő gondolkodói, *David Hume* (1711–76) és *Adam Smith* jártak az élen. Az előbbi *A kereskedelem mérlegéről, A kereskedelembe való féltékenységről*, illetve *A pénzről* című esszéiben kifejtette, hogy megalapozatlan a merkantilisták azon aggodalma, hogy a nemesfém kiáramlik egy országból.⁴ A pénz forgalmát ugyanis egy egyensúlyi mechanizmus szabályozza. E szerint, a nemesfém beáramlása esetén az adott országban megemelkednek a hazai árak, ami hátrányosan hat az exportra, viszont élénkíti az importot, ami a nemesfém-pénz beáramlását eredményezi. A nemesfém pénz kiáramlása esetén viszont a hazai áruk árai lecsökkennek, ami serkentően hat a kivitelre, viszont visszafogja a behozatalt, ami a nemesfém pénz beáramlásához vezet. *Adam Smith*, a Glasgow-i Egyetemen 1763-ban tartott előadásaiban pedig kifejtette, hogy az arany és az ezüst önmagában csak „halott tőke”. A pénz csak olyan szerepet tölt be a gazdaságban, mint az utak az áruszállításban: szükséges a közvetlen árucserre meghaladásához, de ahogyan az utak önmagukban nem szállítják el az árukat, a pénz sem elégséges önmagában egy nemzet gazdagságának biztosításához. Vagy amint *Hume* rámutatott, a pénz „nem több mint a munka és az áruk reprezentációja, s csupán ezek értékelési és megbecsülési eszközül szolgál”. (285. o.)

A „végső dőfést” aztán *Smith* nagy műve *A nemzetek gazdagsága* jelentette 1776-ban.⁵ Mint láttuk, a merkantilisták elítélendő gyakorlatnak tartották, ha valaki nemesfém pénzért selymet hozott be, hiszen e tranzakció eredményeként a nemesfém kiáramlott az országból. Ennek megakadályozására azt ajánlották, hogy Anglia saját forrásaiból, például valamelyik gyarmata segítségével oldja meg a selyem ellátását, így váltva ki az importot. *Adam Smith* szerint azonban a pénzért selymet importáló kereskedő

3 Az észak-amerikai gyarmatokkal kapcsolatos angol/brit merkantilista gazdaságpolitikára magyarul lásd: *Lévai Csaba: Birodalmi politikák az Atlanti-óceán két oldalán: Magyarország és az észak-amerikai brit gyarmatok összehasonlítása a XVIII. században*. In: *Lévai Csaba: Amerikai történelem és történetírás* Könyvpont Kiadó – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2013. 157–187. o.

4 Magyarul lásd: *David Hume: Összes esszéi II.* Atlantisz, Bp., 1994. 43–56., 71–90., 91–96. o.

5 Legújabb teljes magyar kiadása: *Adam Smith: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól, I-II. kötet* Napvilág Kiadó, Bp., 2011.

semmi rosszat sem tett, hanem egyszerűen csak azt deklarálta, hogy a nemesfémme szemben értékesebb és fontosabb számára a selyem birtoklása. Ehhez a felfogáshoz aztán a XIX. század elejétől olyan elméleti írók is csatlakoztak, mint *Jean-Baptiste Say* (1767–1832), *David Ricardo* (1772–1823) vagy *John Stuart Mill* (1806–73). A XIX. század első felében aztán – legalábbis az Egyesült Királyságban – a kereskedelmi mérleg elsődlegességét hangoztató merkantilista nézetrendszer felett diadalmaskodott a szabad-kereskedelmi felfogás. Visszavonták a védővámokat, az 1815 után elfogadott gabonatorvényeket és a hajózási törvényeket.

A merkantilista és a szabad-kereskedelmi felfogás vitája a korai Egyesült Államokban is lezajlott. Az előbbi „ipari-tőkés” változatát *Alexander Hamilton* (1755–57?–1804), az új amerikai köztársaság első pénzügyminisztere, az utóbbit pedig *Thomas Jefferson* (1743–1826) képviselte. Itt azonban az „ipari-tőkés merkantilizmus” látszott diadalmaskodni, amennyiben az Egyesült Államok 1816-tól védővámokra alapozott protekcionista politikát folytatott végig a XIX. században. Hamilton, az iparról szóló, a Kongresszusnak címzett híres jelentésében a hazai ipar szubvencionálását és védővámok bevezetését javasolta.⁶ Munkájában a régi merkantilista érvelés köszönt vissza. Mint megfogalmazta, politikája eredményeként „nagyobb lesz az esélye kedvező kereskedelmi mérleg kialakulásának”, s így az Egyesült Államok „nagyobb pénzbeli vagyona vagy pénzre fog szert tenni”. (287. o.)

S bár „a merkantilizmust a XIX. század elejére vitathatatlanul detronizálták”, öröksége – Jonathan Barth találó kifejezésével élve – hosszú árnyékot vetett. (288. o.) Elegendő talán arra utalni, hogy olyan jelentős XX. századi közgazdászok hivatkoztak egyetértően a merkantilisták bizonyos megállapításaira, mint *John Maynard Keynes* (1883–1946). A merkantilistákhoz hasonlóan, Keynes is nagy jelentőséget tulajdonított egy adott gazdaság pénzel való ellátottságának, csak hogy ő nem ragaszkodott ahhoz, hogy ez nemesfém pénz legyen, hanem a nemesfém fedezetnél nagyobb mennyiségű papírpénz forgalomba hozatalát is elfogadhatónak tartotta.

A fiatal arizonai szakember összességében úgy látta, hogy létezett koherens merkantilista érvrendszer, amelynek magját a kereskedelmi mérleg fontosságának gondolata adta. Abban viszont már eltért a merkantilista

⁶ Hamilton jelentésének részletei magyarul is olvashatók: Alexander Hamilton: Jelentés az iparról (részletek). In: *Új rend egy új világban. Dokumentumok az amerikai politikai gondolkodás korai történetéhez*. Szerk. Lévai Csaba, Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 1997., 144–159. o.

irányzatok felfogása, hogy a pozitív külkereskedelmi mérleg milyen eszközökkel biztosítható. Vagyis, „nem szükséges, hogy a történések uniformizált merkantilizmusról beszéljenek. De teljes joggal beszélhetnek koherens merkantilizmusról – s kellene is, hogy így tegyenek – s mindezt habozás és bizonytalanság nélkül is megtehetik”. (290. o.)

Jonathan Barth: Reconstructing Mercantilism: Consensus and Conflict in British Imperial Economy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. (A merkantilizmus rekonstrukciója: konszenzus és konfliktus a brit birodalmi gazdaságban a XVII–XVIII. században) *The William and Mary Quarterly*, 73. évf. 2. szám, 2016. ápr., 257–290. o.

Lévai Csaba

I. Sándor politikai programja, 1801–1812

I. Sándor orosz cár, noha fiatalon került trónra, azonban mint az ismertető tanulmány szerzője, *K. Sz. Csernov* rámutat, jól ismerte elődei: II. Katalin és I. Pál politikai ideáljait. Sándor programjában alapelveként fogalmazódott meg a császári hatalom korlátlanlansága, a parasztkérdés és az államapparátus reformjának tudatos szükségessége. Az előbbi három tézist az „igazi monarchia” eszméje egyesítette. A XVIII. század közepi európai jogfilozófiában egyik alapelveként fogalmazódott meg az államrendszer és a törvényhozási szisztema alárendelése az alaptörvényeknek. F. C. Laharpe, Sándor cár nevelője azt sugallta neveltjének, hogy az alapvető törvények megsértése elkerülhetetlenül az uralkodó és az alattvalók közötti szakításhoz vezet, ezzel szemben a törvények szigorú betartása a monarcha hatalmának legfőbb garanciája. Az orosz cárok egyeduralmi és korlátlan főhatalmukat a feudális arisztokráciával és a helyi szeparatizmussal folytatott sok évszázados harcukban vívták ki. I. Pétertől kezdve a legfelső hatalom már nem függött egy lakossági csoporttól sem és az állami intézményektől és az egyháztól se.

Minden új uralkodónak első dolga volt, hogy megerősítse az államrend megingathatatlan alapelvét, az egyeduralmi rendszert, és ebben nem volt kivétel a fiatal Sándor cár sem. Reagálása a Szenátus átalakítási terveire arról tanúskodik, hogy a „reformer” cár mindenáron meg akarta tartani a törvényhozói hatalmat a saját kezében. A szerző *J. P. Le Donne, G. Yaney* (11. jegyzet: 47. o.) és mások nyomán rámutat, hogy már Anna, Erzsébet, III. Péter rendeleteikkel, majd II. Katalin a városi és nemesi kiváltságlevelekkel jogilag szabályozták az uralkodó és a nemesség kapcsolatait. Az 1801. évi „Az orosz népnek szóló legkegyelmesebb adománylevelet” napjaink szakirodalmában I. Sándor kora első alkotmányterveként értékeli (lásd erről *V. Ju. Zaharov* véleményét: 13. jegyzet: 47. o.). Csernov egyetért azokkal a szakemberekkel, akik az adománylevél forrásának az angol Magna Cartát és a Habeas Corpus Actot tartják. A szerző hangsúlyozza, hogy *A. R. Voroncov* dokumentumtervezetének elsődleges vázlatában az első helyen a nemesi privilégiumokat megerősítő cikkelyek voltak.

Az adománylevél szerint megengedhetetlen a parasztk ingó és ingatlan tulajdonának bármilyen ürüggyel történő elvétele. Ez a kitétel a továbbiakban utat nyitott volna a parasztság felszabadításához. Az oroszországi nemesség azonban egyöntetűen a paraszti tulajdon ellen lépett fel. A magánkézben lévő falvak reformja ellentétben állt az uralkodó réteg érdekeivel. Az egyedüli sikeres megoldás ezekben a kérdésekben I. Sándor korában csak a balti-tengeri (osztzejszkije) kormányzóságokban bontakozott ki, ahol a gazdasági körülmények elősegítették a cár reformját, amelyek viszont hiányoztak az ország belső területein.

Az adománylevélben igazi újdonság volt az elgondolás arról, hogy a monarchikus hatalom biztosítja az oroszországi alattvalók jogait. Csakhogy itt valójában a feudális rétegek jogairól volt szó. A magánbirtokosi parasztság emberi joga, ahogy az 1801-es rendeletben tükröződött, csak abban jutott kifejezésre, hogy nem lehetett őket egyenként adni-venni. Az „egyenlőség” joga nem a törvény előtti egyenlőséget jelentette, hanem a főhatalom előtt volt mindenki egyenlő. A biztonság és a tulajdon szentsége a nemesi ingatlan tulajdon „biztonságának” garantálására irányult. A „lelkiismereti szabadság” csak Oroszország vallási sokféleségét fejezte ki. A „szólas- és sajtószabadság” legfeljebb a rétegekre épülő rendszernek a díszlete lehetett. Csernov hangsúlyozza, hogy ezek a jogok nem sértették a társadalmi rétegeken nyugvó rend és az egyeduralom alapelveit. Sőt fordítva: deklarálásukkal az orosz monarchia így rétegek feletti státuszba jutva, maga garantálta ezeket. A főhatalom ilyen helyzetére való törekvés vörös fonalként húzódik végig I. Sándor egész szociálpolitikáján. A szerző kiemeli, hogy az alkotmány így az egyeduralmi hatalom megszilárdításának eszközévé vált és a társadalmi rétegek feletti intézménnyé alakult. Csernov megállapítja, hogy már I. Sándor elődei, II. Katalin és I. Pál is igyekeztek előmozdítani hatalmuk társadalmi csoportok feletti státusát. Katalin főhatalmát szilárd bürokratikus szabályokra alapozta. Pál feleslegesnek tartotta a törvényhozási garanciákat. Ő a legfelsőbb hatalom birtokosaként saját személyében szavatolta az egyes jogokat és privilégiumokat, ezért nem volt szükség a sok bürokratikus és jogi eljárásra, így ezeket sietett megszüntetni. A bürokratikus procedúrák helyébe lépő államfői garanciák viszont, mivel a nemesség a despotizmus jeleként értékelte, elégedetlenséget szült és végül palotaforradalomhoz vezetett.

I. Sándor nem hagyhatta figyelmen kívül Katalin és Pál modelljeinek szembeszökően eltérő politikai következményeit. Vissza kellett térni a bürokratikus procedúrákhoz és a rétegjogokat, ahogy az adománylevélből kitétnik, deklarált alapelvekkel biztosítani. Másrészt Sándor sokban meg-

előlegezte azt a politikai tendenciát, hogy minden hatalomnak (közte a monarchikusnak is) alkotmányos legitimitációra van szüksége, ahogy az a posztnapóleoni Európában felülkerekedett (lásd erre: *A. N. Medusevszkij*: 23. jegyzet: 47. o.). A nemesség a deklaratív ígéretek és a bürokratikus eljárások összekapcsolását követelte. Ez a kapcsolat megerősítette a nemesi és az egyeduralmi jogok és privilégiumok jogszerűségét. Csernov szerint hatalma legitimitációjának szükségessége vezette a fiatal cárt a „szükséges törvények” kiadásához.

M. M. Szafonov kifejtette, hogy az adománylevél alapforrása az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata volt. Ebből kiindulva egyes kutatók úgy vélték, hogy ez a polgári jogoknak az orosz politikai dokumentumokban való meghonosodásáról tanúskodik, és Sándor politikai programja az európai polgári jogrendnek a feudális orosz társadalomba történő integrálását célozta. Azonban Szafonov is hangsúlyozta, hogy a kölcsönvételek ellenére az adománylevél feudális jellegű dokumentum maradt, ami a jobbágyrendszerben élők jogairól szólt. A fiatal orosz uralkodó nem a polgári liberális alapelveken nyugvó változtatásokra készült, hanem az adománylevélben csak a nagy francia forradalom utáni szituáció tükröződött. Ebben a helyzetben az új politikai, társadalmi és jogi mechanizmusokat a legfelső hatalom megerősítésére használták. Az európai fejlődéssel ellentétben, Oroszországban az egyeduralkodó I. Sándor arra törekedett, hogy a leghaladóbb jogi eszközöket maximálisan alkalmazza az önkényuralom társadalom feletti dominanciájának fokozására.

Csernov megállapítja, hogy Sándor cár politikai programjának harmadik elemét, az államapparátus megreformálását nem készítették elő a XVIII. századi változások. II. Katalinnak és I. Pálnak a közigazgatási rendszer átalakítására irányuló reformjaiban számos hibát lehet felfedezni. Katalin alatt a főhivatalnokoknak túl sok és különböző funkciójuk volt, és ez magának az igazgatási rendszernek a stabilitását csökkentette. Pálnál a közigazgatás adminisztratív-területi változásai az adminisztráció kontrollját tették kevésbé hatékonyá. A szerző megjegyzi azonban, hogy a XIX. század eleji adminisztratív igazgatási rendszer hibáit az orosz államiság kialakulásának és fejlődésének történeti folyamata is motiválta. Ezt a folyamatot jól tükrözi a „természeti-földrajzi tényező koncepciója”. Az orosz cárok uralma alá különböző földrajzi térségek és eltérő gazdálkodású területek és népek (a nomádtól az állattenyésztő-földművelőn át a fejlett északi és más határvidékekig) kerültek. Az előbbiekből következett, hogy lényegesen eltértek a társadalmi viszonyok. Fellelhetők a törzsi-nemzetségi rend, a feudalizmus és a kialakuló kapitalizmus különböző fokozataira jellemző szociális viszonyok.

Emellett Oroszország már jóval I. Péter előtt etnikailag és vallásilag sem volt egységes. Kazány bevételétől a birodalom soknemzetiségűvé vált, és megszűnt a felekezeti egység. A szociális, gazdasági, vallási, földrajzi sokféleséget az uralkodók és a társadalom, mint adottságot azért is elfogadta, mivel az állam történeti magja se volt soha egynemű és gazdaságilag egységes képződmény. Az előbbiekre lásd: *K. Veszeloovszkij, I. D. Kovalcsenko – L. V. Milov: 29., 31. jegyzet: 47–48. oldal.* A politikai hatalom létrejötte és az egyes területek bekebelezése valószínűleg korábban zajlott le, mint a gazdasági kihasználásuk.

I. Sándor még nagyhercegeként felismerte az adminisztratív igazgatási reform szükségességét. 1801 augusztusában a Titkos Bizottságban folytak a munkálatok a kollégiumok minisztériumokká alakításának tervéről. Az 1801. szeptember 8-i manifesztumban hivatalosan bejelentették a központi igazgatás reformját. A Titkos Bizottságban kidolgozták a hatalom megosztásának alapelveit, aminek eredményeként jelent meg az 1802. szeptemberi rendelet és manifesztum. Ezek az államigazgatás centralizációja és az uralkodó kezében való összpontosítása felé mutattak. Minden helyi intézmény a megfelelő minisztérium alárendeltségébe került. Ugyanakkor az első minisztériumi reformnak hiányosságai is voltak. Hiányoztak a képzett hivatalnokok, akik képesek ellátni feladatukat, nem határozták meg az egyes miniszterek és minisztériumok hatáskörét, hiányzott a minisztériumok pontos belső struktúrája. Világossá vált, hogy új, kardinális reformra van szükség.

Sándor cár kitért amellett, hogy az új adminisztratív reformok a törvényeken nyugodjanak. Az uralkodó M. M. Szperanszkijt látta olyan hivatalnoknak, aki képes kidolgozni egy racionálisabb politikai igazgatási rendszert, amelyben érvényesül az egyeduralom kontrollja a bürokratikus szervek felett, és mérséklődik a hivatalnokság önkényeskedése. Ebben a szellemben a főhatalomnak megfelelő reformok bontakozhattak ki. Ezt tükrözték az 1809. augusztus 6-i rendelet és az 1810. július 25-i, az 1811. június 25-i és az 1812. március 20-i kiáltványok. A szakemberek szerint ebbe a vonulatba illeszkedik és „oroszk alkotmánytervnek” minősíthető Az Állami Törvények Gyűjteményének Tervezete. A tervezet a történészek szerint a hatalommegosztás elvén nyugodott és a népképviselőket, az Állami Duma létrehozását szolgálta. Csernov azonban úgy véli, hogy az alkotmányosság csak formálisan és kizárólag az adminisztratív gyakorlatban érvényesült. Szperanszkijnak a дума megteremtéséről szóló javaslata nem az uralkodó törvényhozói hatalmának korlátozásáról szól. A szerző további hiányosságnak tartja, hogy a miniszteri felelősség sem érvényesült teljes mértékben. A francia forradalom nyomán felmerült a társadalommal való kapcsolatok in-

tenzítésének fokozása. Az orosz uralkodó azonban nem azt javasolta, hogy hatalmát megosztja alattvalóival. A képviseleti szervek nem a parlamentarizmus mintájául szolgáltak, hanem az „igazi monarchia” eszközeként, amelyek egyszerre biztosították az egyeduralom dominanciáját a társadalom és a hivatalnokság felett.

Az 1812-es események és az azt követő külföldi hadjáratok nem tették lehetővé a reformok továbbvitelét. A háborúk után kellett a központi és a helyi igazgatást egységesíteni, a területi irányítási mechanizmust tökéletesíteni és egy hatékonyabb igazgatási modellt kidolgozni. A minisztériális rendszer és más szervek egységesítése már a háborúk előtt felmerült. 1806 tavaszán V. P. Kocsubej a minisztériumi szisztéma további szervezeti átalakításának szükségességéről szólva a Szenátussal és a Titkos Bizottsággal való kapcsolatok szabályozását javasolta. Kocsubej előterjesztéséből ez a rész az 1810–1812-es második minisztériumi reformban öltött testet. Az államférfi az egész birodalomra kiterjedő egységes igazgatási rendszert akart létrehozni.

Már a háborúk előtti időszakban kialakult a főkormányzósági tervezet híveinek és ellenzőinek tábora. Kocsubej 1814 végén újra visszatért a legfelső állami szervek illetékességi körének világosabb elhatárolására. Figyelmét a minisztériumi szisztéma belső logikájára összpontosította. A belügyminisztériumot és a pénzügyminisztériumot érintő módosító javaslatai és a vallás- és közoktatási tárca létrehozására vonatkozó terve 1817-től meg is valósult. Kocsubej felelevenítette azt a korábbi elgondolását is, hogy a főkormányzók ne foglalkozzanak bürokratikus ügyintézésrel és folyó ügyekkel, hanem hivataluk csak felügyeleti szervként működjön. A. D. Gurjev pénzügyminiszter 1815. december elsejei feljegyzésében az uralkodó tanácsadó intézményeként miniszterekből álló Titkos Tanács felállítását javasolta. Gurjev a főkormányzókban a minisztériumi hatásköröknek a helyi igazgatási rendszerre való kiterjesztésének akadályát látta. I. Sándor főkormányzósági tervezetét 1816-ban kezdték összeállítani a szerző szerint vagy N. N. Novoszilcev vezetésével, vagy a rendőr-minisztériumban a cár parancsára.

A tervezetet Csernov igen részletesen elemzi. A főkormányzósági vezetőnek minden három évben be kellett számolni a kormányzóság helyzetéről az uralkodónak. A dokumentum paragrafusainak bemutatásával és alapos vizsgálatával a szerző feltárja, hogy az egyes területeken a kormányzóknak milyen jellegű jogkörük volt. Csernov elemzi a kormányzósági tanácsok összetételét, a tagok jelölésének módját, a tanácsok működésének rendjét, és a határozathozatal formáját. A kormányzók nem függtek a minisztéri-

umi hatóságoktól és kizárólag az uralkodónak tartoztak beszámolóval. A levéltári forrásokból kiderül, hogy az előbbiekkal „akár az egyeduralmat is korlátozni akaró” miniszteriális hatalom ellensúlyozására törekedtek. A tervezetről a felső bürokrácia körében 1817–19-ben komoly vita folyt, amelyről több dokumentum fennmaradt. *F. P. Kljucsavev* hangsúlyozta, hogy főként olyan hivatalnokokat kell kinevezni, akik legmegbízhatóbbak a cár szemében. *B. B. Kampenhauzen* báró feljegyzésében kiemelte, hogy a fővárosi miniszteriális bürokraták nem ismerik eléggé a vidék problémáit, ugyanakkor a kormányzósági ügyekkel túlterhelik a minisztériumi osztályokat. A szerző hangsúlyozta a helyi adminisztráció szigorú ellenőrzésének fontosságát. A báró Oroszországot porosz mintára tizenkét adminisztratív egységre osztotta volna, és tervezetében először szerepelt a helyi szenátusok és bíróságok létrehozása, amit később az Állami Kormányzati Szabályzatban 1818 augusztusában egy a kormányzathoz közelálló személy a nemesség és a kereskedők delegáltjaiból összetevődő kormányzósági tanácsadó bizottság kialakítására módosított. *D. A. Gurjev* levéltári hagyatékából *Csernov* több idevágó dokumentumot eleméz. Ezekből kitűnik, hogy a pénzügyminiszter a főként kormányzósági rendszer ellenzője volt. Gurjev a lineáris alárendelés híveként minden helyi intézményt meghatározott minisztériumok alá sorolt volna be. Az archív anyagokban hol óvatos „javítási szándékú” változtatással, hol a főként kormányzósági szisztéma határozott ellenzésével találkozunk. Gurjev véleményére *A. A. Arakcsjev* reagált, aki kompromisszumot keresett a főként kormányzósági tervezet hívei és ellenfelei között (75. és 76. jegyzet: 49. o.), a pénzügyminiszter állításait eltúlozottnak tartva. *Csernov* kiemeli, hogy a vitában a helyi és a központi intézmények kapcsolatával összefüggésben három alapelv fogalmazódott meg: a Szenátus regionális részlegeinek és a választott képviselői tanácsadói szerveknek a létrehozása és a lineáris minisztériumi igazgatási rendszer megerősítése. Az utóbbinak a kormányzósági adminisztratív-ellenőrző hatalommal való összeegyeztetése az Állami Kormányzati Szabályzatban történt meg.

A szabályzatban a társadalmi szerződés elméletét és a hatalommegosztás elvét azért alkalmazták, hogy realizálhassák az orosz cárok egyeduralmi jogait. Mind a központi, mind a helyi államigazgatási szervek a főhatalomnak voltak alávetve. Valós és korlátlan hatalma csak a cárnak volt. A szabályzat első és második megfogalmazásában egyesültek *I. Sándor* uralkodása első felének reformkezdeményezései (a társadalmi szerződés szerinti egyeduralmi és rétegfelfogás) a második szakasz kormányzati alaptételeivel a birodalom adminisztratív igazgatási rendszerének bürokratizálása terén. Az ország

adminisztratív területi irányítási szisztémáját azonban csak 1819-től kezdték részleteiben kidolgozni: azaz az 1817–1819-es viták után. A munkálatok eredményeként alkották meg 1822-ben a Területi Igazgatás Tervezetét. 1824-ben kezdték meg A. D. Balasov volt rendőrminiszternek a központi kormányzóságokban szerzett tapasztalatait adaptálni az Állami Kormányzati Szabályzathoz. A szabályzat harmadik redakciójában részletesebben kimunkálták a helyi igazgatás szervezetét, megőrizve a főhatalom egyeduralmi jellegét és rétegek feletti státuszát.

1824-ben a végéhez közeledett I. Sándor politikai programjának megvalósítása. Létrehozták a területi igazgatás modelljét és a törvénykönyv tervét, azonban még ki kellett dolgozni a helyi bírósági és rendőri szervek bürokratikus működési mechanizmusának rendszerét. 1825. január–novemberben Balasov jóváhagyásra a cárnak elterjesztette azokat a dokumentumokat, amelyek meghatározták a rendőri intézmények szerepét, helyét és funkcióit. A helyi rendőrhatóságokat ellátták a szükséges normatív dokumentumcsoporttal. Miután azonban I. Sándor 1825. november 19-én elhunyt, programja nem jutott el a végpontig. A dekabrista felkelés után az Állami Kormányzati Szabályzatban rögzített államiság modelljét elvetették. I. Miklós korának állama más mechanizmusokkal működött, azonban Csernov szerint mindkét időszakra jellemző volt a főhatalom társadalmi rétegek feletti pozíciója.

K. Sz. Csernov: Politicseskaja programma Alekszandra I 1801–1812 gg. (I. Sándor politikai programja, 1801–1812). *Voproszi Isztorii*. 2015. 3. 28–49. o.

Kurunczi Jenő

Harc Napóleonért: francia katonák levelezései 1799 és 1815 között

A belga származású szerzőpáros fiatalabbik tagja, *Bernard Wilkin* tanulmányait a belgiumi, Liège-i Egyetemen végezte, majd 2011-ben nyert felvételt a walesi Aberystwyth-i Egyetem PhD programjába. 2015 szeptemberétől az Exeteri Egyetem adjunktusaként tevékenykedik. Szélesebb kutatási területhez tartozik a francia hadviselés, hadikultúra és propaganda a napóleoni háborúk korától egészen az első világháborúig. Szerzőtársa és egyben édesapja *René Wilkin*, aki szintén a Liège-i Egyetemen tanult, majd később ott is tanított történelmet.

A napóleoni háborúk, főleg Európában, de Afrikában, Ázsiában és Amerikában is, milliónyi embert indítottak útnak és szólítottak harcba. Az otthonuktól ily módon elszakított katonák milliószámra írták leveleiket szeretteiknek, ez pedig a tömegkommunikáció ugrásszerű növekedéséhez vezetett. Az ily módon keletkezett, átlagos emberek tollából származó hatalmas levélanyag nagy része azonban sajnálatos módon elveszett a XIX. század folyamán. Kevés, de jól használható hányada viszont fennmaradt egyes levéltárakban vagy magánkézben. A történészek már jóval korábban is érdeklődést mutattak az ilyen jellegű források iránt, azonban nem tulajdonítottak nekik komolyabb értéket. Kontrollforrások mellett vizsgálva valóban elmondható, hogy számos levél torzít, vagy félrevezeti kutatóját a történeti tényekkel kapcsolatban, de nem is ebben kell keresnünk ezen források jelentőségét. A korszak eseményeinek mélyebb ismeretével az ilyen és hasonló típusú forrásokat vizsgálva rengeteget megtudhatunk íróikról, pszichikai állapotukról, hétköznapi gondolkodás- és viselkedésmódjukról. Ezen levelek ugyanis nem az utókor számára, a dicsőség megőrzése miatt íródtak, sokkal inkább pragmatikus célok vezérelték szerzőiket, ezáltal éles képet kaphatunk félelmeikről, problémáikról és a hadseregben szerzett pozitív, illetve negatív tapasztalatikról. A *Fighting for Napoleon* célja ezáltal a napóleoni háborúkban Franciaországot szolgáló, egyszerű katonák hétköznapijainak megragadása és bemutatása, amelynek eléréséhez a legjobb mód,

vallják a kötet szerzői, ha meghatározó teret biztosítva a forrásanyagnak, engedik, hogy azok saját szavaikkal meséljék el történeteiket. Ily módon ellentétes szögből, új, mikroszkopikus képet kaphatunk az egyébként hivatalos, propagandisztikus dokumentumok által idealizált *Grande Armée*-ről. A szerzőpáros erre tesz kísérletet frissen megjelent művében.

Bernard és René Wilkin könyve a liège-i Allami Levéltár anyagára épül, mely a legnagyobb ilyen típusú forrásgyűjtemény. Az intézmény több mint 1600, a napóleoni háborúk idejéből származó levelet őriz. Ezek egytől egyig a Francia Birodalom által létrehozott, úgynevezett Ourthe¹ tartományból származó vagy ott állomásozó francia, vagy a francia hadseregben szolgáló belga katonák által íródtak. Néhány, korábbi műben is citált forrást kivéve, a levelek túlnyomó többségét ezen könyv részeként először adták ki. Mielőtt részletesen szólnék a műről, érdemes néhány szót ejteni a kor kutatását hasonló jellegű forrásokra alapozó szakirodalomról, amelyek körébe a *Fighting for Napoleon* is igyekszik beilleszkedni. A 2000-es évektől kezdve figyelhető meg a XIX. század elejéről származó, tömegkommunikáció során létrejött levelezések részletes és eredményes vizsgálata. A teljesség igénye nélkül szeretnék megnevezni néhány meghatározó szerzőt, akikre egyébként az ismertetés tárgyaként szolgáló könyv is hivatkozik. *Charles Esdaile* 2002-ben, 2004-ben és 2005-ben a „spanyol darázsfészekkel” kapcsolatban megjelent munkáiban a Napóleonnal szemben álló spanyol gerillákat, banditákat, kalózokat és lázadókat vizsgálta hasonló, autobiografikus jellegű forrásokon keresztül.² Szintén ilyen forrásbázison alapszanak *Alain Pigeard* 2000-ben és 2003-ban megjelent művei a korabeli francia haderővel és levelezésekkel kapcsolatban.³ Hasonló források vizsgálatának tekintetében elhanyagolhatatlan jelentősége van *Adam Zamojski* 2004-ben megjelent, Napoleon végzetes oroszországi hadjáratáról szóló művének.⁴ Vének lenne kihagyni *Brian Joseph Martin* 2011-ben megjelent, sokak által provokatívnak ítélt, ugyanakkor rendkívüli újdonságokkal kecsgetető művét, mely a napóleoni hadseregben kialakuló barátságokat, intim kapcsolatokat és a

1 1795-ben alakult, a belga Ourthe folyóról kapta nevét. Területét nagyjából a mai Liège- és Észak-Rajna-Vesztfália tartomány alkotta.

2 Esdaile, Charles: *The Peninsular War*. London, 2002. Uő.: *Fighting Napoleon: Guerillas, Bandits and Adventurers in Spain, 1808-1814*. London, New Heaven, 2004. Uő.: *The Spanish Army in the Peninsular War: Patriots, Partisans and Land Pirates*. London, Basingstoke, 2005.

3 Pigeard, Alain: *L'armée de Napoléon*. Párizs, 2000. Uő.: *La conscription au temps de Napoléon, 1798-1814*. Párizs, 2003.

4 Zamojski, Adam: *1812: Napoleon's Fatal March on Moscow*. London, 2004.

szexualitást vizsgálja memoárok és levelezések lencséjén keresztül.⁵ A kor kutatásának hazai viszonyait jól jellemzi, hogy hasonló forrásbázison alapuló mű nem született magyar szerző tollából és egyedül Zamoycki művét adták ki magyarul. A külföldön már *mainstream*nek számító mikrotörténeti jellegű kutatások idehaza még számos tekintetben újdonságként hatnak.

Bernard és René Wilkin műve a nagyító alá vett forrásanyag és a vizsgálati módszer tekintetében is tökéletesen illeszkedik az említett szakmunkák sorába. A közkatonák leveleiben nem a döntő eseményekre összpontosít, nem azokat igyekszik rekonstruálni.

A mű hat nagyobb fejezetre tagolódik, melyek további alfejezetekre oszlanak. Az első két fejezet arra koncentrálnak, hogy az átlagember számára a hétköznapiakban mit jelentett és milyen volt Napóleon szolgálatába állni. Habár a harmadik, negyedik és ötödik fejezet alapjául a koalíciós háborúk, a félszigeti háború és az oroszországi hadjárat szolgál, a mű ezen részeiben sem veszi szem elől eredeti célját. Megtudhatjuk, hogy a közkatonák milyen szellemi és fizikai állapotban voltak, milyen benyomást tett rájuk az ország, ahová vezényelték őket, és milyen hatással voltak rájuk a lezajlott események. A záró fejezetben sérült vagy fogságba esett katonák levelein keresztül kapunk ízelítőt azokról a dolgokból, melyek mind testileg, mind lelkileg maradandó sérüléseket okoztak számukra. Az előbbieken alapján nem meglepő, hogy a mű struktúrája nem a források és értelmezésük kronologikus elrendezésén, hanem sokkal inkább a közkatonákat érintő mindennapi eseményeken, problémákon, tapasztalatokon és megtapasztalásokon alapszik.

A szerzőpáros munkája nem volt egyszerű, hiszen több mint 1500, francia, flamand és német nyelven íródott levelet kellett feldolgozniuk. Sikeres kimutatniuk, néhány speciális esetet leszámítva, hogy a levelek általában egy jól megszokott és elterjedt forma alapján íródtak, és tartalmilag sok egyezés mutatható ki közöttük. A szerzők ezért úgy ítélték meg, hogy a levelek teljes szövegének citálása felesleges, és rövid időn belül az olvasó számára is rendkívül monotonná válna a könyv. Ennélfogva, a mű kontextusának megfelelően csak a levelek adott problémakörhöz kapcsolódó részeit emelték ki. Extra szint adva a fő szövegnek, minden felhasznált forrás esetében, egy rövid lábjegyzetben, néhány fontosabb életrajzi adatot közölnek az adott levél írójáról is.

Franciaországban az 1798. szeptember 5-én életbe lépett Jourdan-törvény alapozta meg a következő csaknem 20 év tömeges besorozásait. Elő-

⁵ Martin, Brian: *Napoleonic Friendship: Military Intimacy and Sexuality in Nineteenth-Century France*. New Hampshire, 2011.

írta, hogy minden 20 és 25 év közötti férfi hadköteles, életkoruk alapján pedig öt osztályba sorolták őket. Ez a rendszer folyamatosan fejlődött a Konzulátus és a Császárság ideje alatt is. A kutatók a törvényhez kapcsolódva kifejtik, hogy a sorozás a különböző osztályokban sorsolással történt. Azok a férfiak, akik a legkisebb számokat húzták, automatikusan aktív szolgálatba kerültek. A többiek később sorsoláson vettek részt. Akinek volt rá megfelelő anyagi kerete, fizethetett másnak, hogy helyette vonuljon szolgálatba. 1798-ban átlagosan 300 frank ellenében vállalták át a szolgálatot, 1813-ban pedig már átlagosan 6000 frankot kellett fizetnie annak, aki mást akart maga helyett szolgálatba állítani. A szegényebb rétegekből származó férfiaknak esélye sem volt ekkora összeg előteremtésére. Azonban még ha sikerült is megfizetni valakit, az sem jelentett teljes mentességet a szolgálat alól, ugyanis az eredeti jelölt neve továbbra is szerepelt a tartalékosok névsorában.

A törvény további lehetőségeket is biztosított az aktív szolgálat elkerüléséhez, hangoztatják a szerzők. Ha valaki megfelelt egy-egy speciális kritériumnak, a hatóságok általában elfogadták tartalékos névsorba helyezésére beadott, hivatalos kérelmét. Ilyen különleges körülmény, ha valaki árva és fiatalabb nővérei vannak, ha özvegy fia, ha 70 évesnél idősebb férfi legidősebb fia, ha megnősült, mielőtt kisorsolták, továbbá ha egyházi pályára készül, és tanulmányai folyamatban vannak, valamint ha legalább egy testvére éppen szolgál a hadseregben, vagy ha testvére Franciaország szolgálatában halt meg. A történészek számos levél segítségével illusztrálják azokat a számunkra is könnyen elképzelhető, gyakran megrázó, olykor megmosolyogtató bonyodalmakat, amelyekkel a leendő katonák a sorozás alatt, vagy annak elkerülése érdekében a hivatalos okmányok beszerzése során szembesültek. A forrásokon keresztül láthatjuk, hogy míg egyesek mindent megtettek azért, hogy elkerüljék a szolgálatot, mások beletörődve, vagy éppen lelkesen vették tudomásul besorozásukat. A fent említett kritériumokat azonban hivatalos okirattal kellett igazolni. A szerzőpáros így bepillantást enged a korabeli hivatalok működésébe és egyedi eseteken keresztül rámutat annak hiányosságaira, de pozitívumaira is.

A szolgálati időt 8 évben határozták meg, a háborús évek pedig duplán számítottak. A kutatók azonban helyesen emelik ki, hogy ez a gyakorlatban egyáltalán nem működött, ezzel pedig a katonák is tisztában voltak. Az idézett levelek alapján sokan úgy vélték, csak komoly sérülés vagy halál esetén hagyhatják el egységüket. Nem meglepő tehát, hogy a dezertálás, főleg 1810 után, komoly méreteket öltött. A két történész olyan leveleket is felsorakoztat, melyek egyaránt nyilatkoznak a szökésre készülő,

vagy szökéssel vádolt katona lelki állapotáról, és arról, hogyan kezelték társaik a dezertálókat és magát a dezertálás tényét. Igyekeznek kiemelni és a forrásokban is tetten érni azt a tényt, hogy a hadkötelezettség teljesen felforgatta Ourthe tartomány életét. Láthattuk, hogy a törvény, csak néhány speciális körülmény esetén engedett kiutat a szolgálat alól. Nem meglepő, hogy akik hivatalosan nem tudták elkerülni a szolgálatot, azok igyekeztek pénzzel menekülni a sorozás elől, vagy végső elkeseredésükben a dezertálás mellett döntöttek. A szerzők legfontosabb megfigyelése szerint, habár 1810-től megfigyelhető, hogy a tartományban jelentősen megnő a besorozás elkerülésének érdekében beadott kérelmek, valamint a dezertálások száma, a szolgálni nem akarás nagyrészt nem a nemzeti identitás problémájából fakadt. Ourthe tartomány a francia forradalom előtt a Német-Római Császárság része volt, ezért annak ellenére, hogy a franciák hódítóként jelentek meg a területen, az ott élők nem érezték úgy, mint ha leigázott társadalom lennének. Természetesen, ahogy más provinciális haderő esetében, az erről a területről származó katonák sem tettek egyenlőségi jelet hazájuk és Franciaország között. A szerzők így csatlakoznak azon történészek táborához, akik szerint Napóleon személyes presztízse és varázsa sokkal nagyobb garancia volt egy-egy meghódított terület lakóinak hűségére, mint maga a francia nemzetiség.

A közkatonák levelein keresztül bepillantást nyerhetünk a hadseregben zajló mindennapi életbe. Az újoncokat általában helyőrségekbe vezényelték, ahol csatlakoztak egy már meglévő egység soraihoz. Itt végigcsináltak egy rendkívül szigorú kiképzést, melynek során manővereket és harci technikákat sajátítottak el. Habár a kiképzés és a szervezettség, a tisztek és közkatonák közötti kapcsolat sokkal jobb volt, mint a forradalom előtti királyi hadseregben, a levelek arról tanúskodnak, hogy a Napóleon korabeli változtatások sem oldottak meg minden problémát. A katonák gyakran kimerültségre, siralmas anyagi körülményeikre panaszkodtak, nem beszélve az éhségről és a járványokról. A szerzők számtalan változatos példával illusztrálják, hogyan is nézett ki egy közkatona átlagos napja, milyen volt a kiképzésük és hogyan élték meg, miként múltatták szabadidejüket és milyen kapcsolatok alakultak ki az egységeken belül. Annyi bizonyos a XIX. század közepéről, a Lajos Fülöp regnálásának idejéből származó memoárok alapján, a hadseregről kialakult romantikus vízió aligha fedti a valóságot. Ugyanis ezek a memoárok csak a hadi eseményekre koncentráltak. A szerzők az idézett levelek által emlékeztetnek minket arra, hogy a katonák idejének legnagyobb részét a gyakorlatozás, illetve a partvidéken fekvő városok őrzése tette ki. Tehát a tulajdonképpeni harc egyáltalán nem volt a

hétköznapiak része. A katonák gyakran szakadt ruhákban jártak, és ha nem tudtak fizetni felszerelésükért, akkor civil ruhákat kellett viselniük. Ennek ellenére, hangsúlyozzák a szerzők, a katonai életet nem csak negatív tapasztalatok jellemezték, melyekre szintén számtalan levél szolgál példaként. A hadsereg lehetőséget adott, hogy a katonák addig számukra ismeretlen országokat, tájakat járjanak be, ezzel megismertetve velük a felfedezés abszolút pozitív élményét. Az egységekben rendkívül szoros barátságok alakultak ki, melyekre sokszor a veszélyhelyzetekből adódó bajtársiasság is rásegített. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a katonaság egy olyan új életformát biztosított az emberek számára, ahol a családjuk és az egyház által meghúzott, szigorú erkölcsi határok megszűntek létezni, a szexuális szabadságnak pedig semmi nem szabott határt. Egymás társasága és még inkább az alkohol jelentett számukra menekülést a sokszor elviselhetetlen valóságból.

A tulajdonképpeni harc nem tartozott a katonák átlagos hétköznapijához. Mégis olyan korban szolgáltak, melynek szerves része volt a háború. A szerzőpáros is egyértelművé teszi, hogy a katonai erőszak egy átlagos katona életének és karrierjének legfontosabb pillanata volt. A két történész célja egy pillanatra sem az események rekonstruálása, sokkal inkább az események kapcsán kialakuló egyéni érzelmek, gondolatok és tapasztalatok közvetítése. A katonák leveleik megírásakor szívesen túloztak ellenségeik veszteségeit illetően, kicsinosították leírásaikat győzelmeik jelentőségének növelésére. Azonban egy csata és az abból fakadó érzések részletes leírása több mint nehéz volt a megfelelő írástudás nélkül. A szerzők által használt forrásokból kiderül, hogy a legtöbb katona képtelen volt pontosan kifejezni azokat a rettenetes, erőszakkal teli pillanatokat, amiken keresztül ment. Olyan leveleket olvashatunk, melyeken könnyedén érezhetőek és észrevehetőek a pszichikai trauma jelei, főleg ha az írója éppen csak megmenekült a haláltól. Részletes leírás azonban egyik ilyen levélre sem jellemző. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a katonák sokkal inkább azt tették szavá, milyen hatással van rájuk a több évnyi, folyamatos, sokszor kilátástalan szolgálat. Példának okáért, a legtöbb katona azt hitte, hogy az austerlitz-i diadal végre biztosítja számukra a hazatérést, azonban a negyedik koalíció 1806-os megalakulása elsöpörte reményeiket. A citált levelekből kiolvasható, hogy a kimerültség egyre inkább úrrá lett a katonákon, egyre kevésbé értették, hogy mi célja is van a folyamatos hadakozásnak. Az 1808 utánra datált levelekben pedig megszorodik és rövid időn belül állandóan feltűnő, közös témává válik a csatamezőn elvesztett családtag vagy barát emlegetése.

A mű egyik legizgalmasabb részét ezáltal a félszigeti háborúhoz kapcsolódó források alkotják. Ez az a pont ugyanis, ahol a nyílt ütközetekhez szokott katonák valami addig teljesen ismeretlennel, a gerilla harcmodorral találkoztak. A bosszantó taktika alkalmazása kellőképpen megbénította a francia stratégiát és logisztikát, ezzel együtt pedig rendkívül gyakorivá tette a katonai erőszakot, amely eleve súlyos hatással volt a katonák moráljára. A levelek tanúsága szerint olyannyira, hogy Napóleon emberei nem csak az Ibériai-félsziget terep- és éghajlati viszonyait gyűlölték, az ország lakóit is utálták. Ebben a rosszindulatú légkörben mindennapossá vált a vérontás. A spanyolok megkínózták foglyaikat, míg a franciák civil közösségeket mészároltak le. Ezeket az eseményeket meglehetősen gyakran emlegetik leveleikben, amely azt is bizonyítja, fejtegetik a szerzők, hogy valóban rendkívül mély nyomot hagyott egy-egy ilyen esemény egy átlagos katonában, még azokban a veteránokban is, akik bejárták Európa szinte összes hadszínterét. A levelek olvasása során kiderül, hogy a közkatonák számára a civil közösségek lemészárlása racionális választ jelentett a spanyolok irreguláris hadviselésére. A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy a helyzet tökéletes lehetőséget biztosított a tehetséges Wellington számára, aki kihasználva a helyzetet, gyakorlóterepnek használta a félszigetet, és pár év alatt elérte, hogy a saját legyőzhetetlenségükre oly büszke franciák félve tekintsenek a brit szárazföldi csapatokra.

1812-ben a Francia Birodalom hatalmának legmagasabb fokán állott. Direkt vagy indirekt módon, de uralta Nyugat- és Közép-Európát. Igaz, ahogyan arról korábban is szó volt, a franciáknak nehézséget jelentett a spanyolok és a brit szövetséges csapatok legyőzése az Ibériai-félszigeten, de úgy tűnt, a kontinens többi részén nem maradt hatalom, amely szembe merne újra szállni Napóleonnal és a *Grande Armée*-vel. Bonaparténak így lehetősége adódott a kontinentális rendszer megerősítésére, hogy egyszer és mindenkorra pontot tegyen az angol-francia konfliktus végére. Azonban I. Sándor cár vezetésével Oroszország nem kért az újabb gazdasági megszorításokból. A szerzők izgalmas leveleken keresztül szemléltetik, hogy az oroszországi hadjárat elején a francia hadsereg morálja meglehetősen magas volt. Habár az emlegetett félszigeti háború sebet ejtett a haderő magabiztosságán, a katonák továbbra is hittek abban, hogy nyílt ütközetben legyőzhetetlenek. Senki nem számított sem a katasztrófára, sem annak következményeire. A katonák elvesztették hitüket az addig oly gondosan ápolta legyőzhetetlen hadsereg képében és mindennél jobban hazavágytak. Az 1813-as német hadjárat idejére az emberekből kivészett a diadalmas hangulat, mely korábban, az austerlitz-i győzelem után minden franciát elárasz-

tott. Az 1814-es évből sajnos nincsenek levelek, ugyanis a belga katonákat ekkorra már hazaküldték. Napóleon visszatérése után 1815-ös datálással, Ourthe tartományból fennmaradt néhány levél, melyeket Bonaparte ellen önkéntesként harcoló veteránok írtak. Ezekből kiderül, hogy a tartományban és Liège környékén Napóleon presztízse és népszerűsége alig két év alatt teljesen összeomlott.

A mű zárásaként szembesülhetünk azokkal a szörnyű körülményekkel, melyek a francia katonai kórházakat jellemezték. A katonák sokkal inkább vesztőhelynek látták a kórházakat, mintsem a gyógyítás intézményének. A levelekből kiderül, sokan teljesen kétségbe estek, ha egy-egy betegség tüneteit produkálták, néhányan annyira félték a katonai kórházaktól, hogy lefizették a személyzet tagjait, vagy a dezertálás mellett döntöttek azért, hogy elkerüljék a kórtermeket. A források alapján az is látható, hogy a katonáknak nagyon kevés hitük volt orvosaikban, akik sok tekintetben egyébként is tehetetlenek voltak. A rüh, a láz és a különböző nemi betegségek sokkal több ember halálát okozták, mint a csataterén szerzett sérülések. A fogságba esett katonák levelei alapján kimutatható, hogy habár egyes brit börtönök, főleg a rabhajók, rendkívül kegyetlen helyek voltak, általánosságban még sem ez volt a jellemző. Ebből a szempontból, vélik a kutatók, a hadifoglyok sokszor szerencsésebbek voltak, mint a sérültek, ugyanis a legújabb tanulmányok kimutatták, hogy sokkal több francia katona halt meg katonai kórházakban, mint fogságban.

A napóleoni háborúk csatáiban elesetteket vagy a katonai kórházakban életüket veszetteket jelöletlen tömegsírokba temették. Egyedi történeteik, tapasztalataik szerencsés módon fennmaradtak megőrzött levelezéseikben. A mikrotörténelem eszköztárát használva és a több mint 1600 levelet tartalmazó forrásbázis segítségével a szerzők rendíthetetlen és ritka képet adnak Napóleon hadseregéről, még hozzá a legelső rétegek perspektívájából, mellyel a könyv legfontosabb célját teljes mértékben el is éri. Meglepően széles az a témaháló, melyről a közkatonák hozzátartozóikkal leveleztek. Az általános jókívánságoktól és a mindennapi élettől kezdve, a hódításokon, nőügyeken, egyszerű szereteten, ételeken keresztül egészen a katonai erőszakhoz és gyilkoláshoz fűződő élményeikig mindent megőriztek leveleik. Igaz, nem ez a mű célja, de a források mennyiségéből adódóan nem jut tér egy-egy problémakör részletes feltárására, így elődeihez képest szakmailag nem sok újdonságot rejt magában, és olvasása közben sokszor úgy érezhetjük, hogy a szerzők csak kommentálják a forrásokat, nem teszik ki vizsgálatnak azokat. A könyv végén található részletes névmutató és bibliográfia könnyű tájékozódást biztosít a művet kutatókként olvasók számára.

Ugyanakkor a szerzők a meglehetősen friss perspektíva nyújtotta lehetőségeket kihasználva kiválóan építenek az élményszerűségekre, ezért a könyv a napóleoni háborúk időszaka iránt érdeklődő olvasók számára izgalmas olvasmányélményt nyújthat.

Bernard Wilkin, René Wilkin: *Fighting for Napoleon: French Soldiers' Letters, 1799–1815. (Harc Napóleonért: Francia katonák levelezései 1799 és 1815 között)*. Barnsley, Pen & Sword, 2015. 185 o.

Gégény Levente

Az óra használata – Idő és társadalom a késő Oszmán Birodalomban

A könyv szerzője *Avner Wishnitzer*, a Tel Avivi Egyetem Közép-Kelet és Afrika Története Tanszékének oktatója, Jeruzsálemben él.

Az Oszmán Birodalomban a XIX. században az órákat napnyugtától napnyugtáig számolták. A század második felében kezdték a török órarendszer (alaturka saat) mellett az európai időmérést (alafranga saat) használni.

Könyve elején Wishnitzer bemutat egy jegyzőkönyv-részletet az első Oszmán Parlament 1877. december 31-i üléséről. Az elnök és a küldöttek azt beszélnek meg, mikor ülnek össze másnap. Valahogy így: „– Hétkor. – Mi volna, ha alafranga dél előtt egy órával kezdenénk? – De nem ismerjük az alafrangát. Nincs is óránk! – Négy-félőtre nem érnek be a távollakók.” stb. (I. o.) A részlet érzékelteti, milyen nehéz volt a különböző idő-rendszerekben eligazodni. Kérdés, reggel vagy este hétről volt szó? A négy-félőt a hét órának vagy a délelőtt egynek felelt meg? És az mikor volt? Az európai utazók úgy látták, a törökök közömbösek az idő múlása iránt, nem sietnek, nem pontosak. Ezt az elmaradottság jelének tekintették. Úgy vélték, az egyetlen helyes órahasználat az európaiaké. A szerző meg akarja érteni az oszmán időrendszert, ezért az ő felfogásuk és szokásaik felől közelít a kérdéshez.

E. P. Thompson mutatott rá, hogy az ipari társadalomra való áttérés alapjaiban változtatta meg az időrendszert.¹ Ebben szerepe volt a „protestáns etikának”, az idő racionalizálásának (*Weber*) és az ipari kapitalizmus mindent árucikké tévő hatásának (*Marx*). A nagy ipari manufaktúrákban az egyenletes munkaritmust csak a mechanikus órákkal lehetett biztosítani. Az időérzékelés történeti szempontból más volt az iparosítás előtt és után, és földrajzi szempontból szintén különbözött Nyugaton és a világ többi részén. Az egyes társadalmak struktúrájától függött, relatív volt (*Durkheim*). A premodern társadalmakban az időt bizonytalan, minőségi, ciklikus jelenségnek gondolták. Nyugaton viszont kialakult az idő elvont, számokkal kifejezhető, lineáris koncepciója.

¹ E. P. Thompson, *Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism, Past and Present* 38. 1967. 56–97.

Az 1970-es években jelent meg az a vélemény, hogy a történelmi idő lineáris fogalmán alapuló haladás-eszme nemzeti és gyarmatosítási célokat szolgált. Eszerint a különböző embercsoportok egy idővonal mentén haladnak a jövőjük felé. A modern társadalmak az idővonal csúcsán helyezkednek el, a többiek pedig annál elmaradottabbak, minél hátrább vannak az idővonalon. Az európaiak magukat tartották a legfejlettebb civilizációnak, és jogot formáltak rá, hogy uralkodjanak másokon. A nem európaiak újabban átvették a történelmi idő lineáris koncepcióját, és mérlegelik, mit kell tenniük, hogy előrébb jussanak, hogy felzárkózzanak Európához. Az ő premodern időbeliségük ütközött az órarendhez igazított nyugati életmóddal. A modernizálás az egész világra kiterjedő egységesítő tendencia, és fontos jellemzője az órára alapuló időtudat.

Az Oszmán Birodalom térben átívelt a Nyugat és a többiek, időben pedig a premodern és a modern kor határán. Nem is európai, de nem is Európa gyarmata, integráns része az iparosított világ gazdaságnak, miközben agrárország – ezért nehéz bármilyen kategóriába besorolni. Az időkultúra a történelem folyamán kialakult, az idővel összefüggő szokások, értékek és érzelmek rendszerét jelenti; meghatározza a társadalmi élet részleteinek időbeli határait. Az oszmánok órahasználatát összhangban volt időkultúrájuk belső logikájával, és egészen a XVIII. század végéig jól szolgált a rendszer szilárdságát. Ez drámaian megváltozott a XIX. században, amikor az Oszmán Birodalom kezdett beépülni az Európa-uralta világ gazdaságba, és elkezdődött a modern államépítés. Az oszmán állam ekkor kidolgozott egy új időkonstrukciót, de a régi időfelfogás használói szembe fordultak ezzel. Az oszmán időkultúra fontos terepe lett a társadalmi csoportok identitásért, korszerűségért folytatott küzdelmeinek.

A XIX. század előtt az idővel kapcsolatos sokféle nézet – a természet ritmusa adja vagy az óra méri, ciklikus vagy lineáris jelenség, egyházi avagy világi hatóság szabja meg – koherens időkultúrát alkotott. A XIX. században megtört ez a koherencia. Az időt elválasztották a kozmosztól, és az ember újította meg. Az oszmán asztronómusok a napéjegylenlőség alapján egyenlő időtartamú órákkal dolgoztak. Az órát napnyugtakor indították, s azok kétszer 12 órányit jártak a következő napnyugtáig. Ezt a rendszert nevezték „török időnek”, *alaturka saatnak*. Az alaturka eltörlése azonban hosszú ideig nem sikerült. A szerző magyarázatot keresett az alaturkához fűződő ragaszkodásnak az okaira.

Avner Wishnitzer azt tanulmányozta, hogyan változott meg az oszmán időszemlélet Isztambulban a hosszú, 1789-től 1919-ig tartó XIX. században. Azt elemezte, hogyan hatott egymásra a modern államépítés és az

időkéltúra. Kronológiai rendben követte a folyamatot II. Mahmud szultán idejétől (1808–1839) a Tanzimat- (reform) korszakon (1839–1876) és II. Abdülhamid korán (1876–1908) át egészen a második alkotmányos korszakkal bezárólag (1908–1919). Az óra ekkor fontos szervező eszköz, és a korszerűség szimbóluma volt.

Az időhöz nehéz forrásokat találni, az ugyanis mindenben ott van, és sehol sincs. A szerző levéltárak, krónikák, hadügyi iratok, folyóiratok, tankönyvek, emlékiratok, regények, versek, útleírások lapjain eredt az idő nyomába. A legrégebbi óraszámítás a babiloni rendszeren alapult, amely a Naphoz igazodott. A nap napkeltétől napkeltéig tartott. Az órák hossza az évszaktól függött. Ezt nevezték *szезonális óráknak*. Ez és az *alaturka saat* mellett a század közepén egy harmadik rendszer, az „európai idő” kezdett terjedni. Ez egyenlő hosszúságú órák két köréből állt, s déltől délig tartott. A neve *alafrangá saat*. A két utóbbi rendszerben mechanikus órát használtak. A szerző ezek alapján próbálja megfejteni, hány órára is beszélték meg 1877-ben az oszmán parlament tagjai a következő ülésük kezdetét. Nem volt könnyű dolga.

Az iszlám kalendárium az éveket a hidzsrától, a Próféta Mekkából Medinába menekülésétől, 622. július 16-tól számítja. A hidzsra kalendárium holdnaptár, s mivel a holdév 11 nappal rövidebb a napévnél, 30 év kell, hogy a különbség kiegyenlítődjék. A társadalom a Juliánus-féle napnaptárt használta, mert az kiküszöbölte az eltérést, de az éveket a hidzsrától számította. A hivatalos naptárt a hidzsra év és a napév egyeztetésével a főasztronómus, a *müneccimbasi* készítette el, és a szultán engedélyezte. A kalendáriumban a müneccimbasi a csillagok állásából megjövendölte, mely napok lesznek sikeresek, mikor érdemes az új szultánnak trónra lépni, csatába indulni.

A ptolemaioszi geocentrikus modellben a Földet kilenc állandóan forgó szféra veszi körül. A szférák, az égitegek, az idő és az ember sorsa elválaszthatatlanok egymástól. Ezt a hiedelmet tükrözi *Refi-i Kalayi* verse (+1822) és a szufi hagyomány. A szférák, évszakok ciklikusságát romboló erőknél gondolták, és a dinasztiki bukását e hatásnak tulajdonították. Az idő ciklikusságát a XIX. században a történelem idővonalán elérhető haladás gondolata váltotta fel. A modern ember az időt kvantitatív, mérhető, folyamatos jelenségnek tartja. Éppen a mérhetőség következtében lehet időbeli tervet, menet- és órarendeket készíteni. Az időnek mennyiséggé alakítását a mechanikus óra tette lehetővé, és a kapitalizmus tette szükségessé.

Az oszmán időbeliségben már a kora újkorban együtt volt jelen az idő ciklikus és lineáris felfogása. A társadalom a reggeli ima után kezdte a munkát, és az esti ima előtt fejezte be. Az imákon kötelező volt részt venni. Az óra kezelője a *muvaكkit* volt. Ő számolta ki az égitegek járása és asztronó-

miai táblázatok alapján az imák időpontját, és ezzel meghatározta a napi teendők idejét. Az emberek a muvakkit-házak homlokzatán lévő órákhoz igazodtak. Az első mechanikus óra a XV. század vége felé érkezhetett be a birodalomba, de a XVIII. század második felében már ezerszámra vették, használták. Ugyanekkor számos óratornyot építettek mindenfelé. Vidéken még sokáig a szezonális óra szerint éltek. A mechanikus órákat krónikák és versek ünnepelték, például *Szabit* és *Kalayi* a költészetében.

Az idő öröklött struktúrája azonban tovább is alakította a mindennapi élet ritmusát. Ez az, amit az európai utazók nem értettek meg. Az elmaradottság tünetének tartották, hogy zsúfolt, fűtetlen előszobákban vég nélkül kellett várakozniuk a török nagyúrra. Holott a várakoztatás társadalmi rítus volt, azt jelezte, hogy a magas rangú hivatalnok fölötte áll az alárendeltnek, az pedig türelmes várakozásával hűségét, szolgálatát bizonyítja. Az udvartartás tagjainak mindenkor a nagyúr rendelkezésére kellett állniuk. A szultán bármikor bárkit vagyon- és fővesztésre ítéltetett. A nyugatiak számára „irracionalis” volt az alárendelt ilyen függősége. Az oszmánok a szerencse ilyen forgandóságát az égitestek mozgásának tulajdonították. A hatalomra nem vertikálisan, a lent és fent fogalmakkal gondoltak, hanem horizontálisan képzeltek el: közel a központhoz vagy távol tőle. A költők, például *Antepli Ayni* is e patrimonialis rendszerben mozogtak: dicsérték a nagyurat és rágalmazták az ellenfeleit. Az oszmán időkultúra maga is a patrimonialis hatalmi viszonyokat szolgálta. A rendszer a palotából sugárzott szét, de az időmérés helyi jellegű volt.

A XIX. században a birodalom igen gyér írásos adminisztrációja közponosított, kidolgozott bürokratikus rendszerré vált. Az időbeosztást ésszerűsítették, és mindenkire kiterjesztették. Kialakult a korszerűsítésért dolgozó időtudatos bürokratikus elit. Ennek ellenére a Portán továbbra is a nappali világosság és az imák ideje szerint dolgoztak. Túl sok volt a hivatalnok és többségük képzetlen; egy nagy helyiségben sokan dolgoztak, és ügyfelek tömegei tolongtak körülöttük. Az ügyintézők a magánügyeikkel is foglalkoztak. Az állam 1786-tól előírta, hogy „korán” be kell érkezni a hivatalba, és alaturka 10-re (délután 4-re) be kell fejezni a munkát. Az alattvalók ügyeit késedelem nélkül el kell intézni, a napi teendőt nem szabad másnapra halasztani. A feltorlódtott várakozó tömegek miatt elrendelték, hogy vidékiek csak három napig tartózkodhatnak a fővárosban. Mégsem javult a helyzet a Tanzimat-korszakban: a mechanikus órákat ezután is a Nap járásához igazították, a hivatalnokok késtek.

A „hivatalos alaturka órát”, a muvakkit a Yeni Cami mecset óráján állította be. Ezt a mecsetet, és több muvakkit-házat és óratornyot II. Mahmud

szultán építtette a XIX. század elején. Az 1830-as években minisztériumokat alapítottak európai mintára, majd 1839-ben kiadták a Gülhane reformdiktumot. Ebben ismét szabályozták a heti munkaidőt, feljegyezték és büntették az elkésőket, megszabták az ebéd idejét. Az 1870-es évektől a táviró révén intenzívebb lett az érintkezés a központ és a vidék között, és hatékonyabbá vált az ellenőrzés.

Az 1880-as években II. Abdül-Hamid szultán palotája előtt hivatalnokok és külföldiek tömegei váraкоztak. A szultán későn kelt, éjszakáig dolgozott, de a titkár-pasa még azt sem jelezte, ha már nem volt miért tovább várni. Oszmánok és külföldiek tehetetlenül álltak szemben ezzel a szultáni önkényel. A hatékony bürokrácia most sem valósult meg. A hamidi-korszaknak az ifjútörökök forradalma vetett véget 1908-ban. Ekkor fiatal katonatisztek és bürokraták kerültek magas állami pozíciókba. 1909-ben minden vidéki tartományban bevezették az isztambuli munkarendet. A munkaidő alaturka kettőtől négy-harmincig, majd másfél óra szünet után hattól tíz-harmincig tartott. A vidéki kormányzók ellenálltak az egységesítésnek. A helyi tradíciók és a centralizációs törekvések között állandó volt az ellentét. Ekkor Isztambulból képzett bürokratákat küldtek vidékre, és megszüntették a helyi autonómiát. 1909 októberében bevezették az alafraंगा időt, ezzel közelítették Európához.

A hamidi rezsím idején a rendelkezések ellenére az időkultúra még mindig szorosan kapcsolódott az isteni rendszer természeti ciklusaihoz. Sokan nem fogadták el a „bürokratikus időt”, még nem távolodtak el a természet ritmusától, a vallási gyakorlattól és a patrónusi hatalmi struktúrától.

Az időmérés a hadseregben

A legfontosabb reformok III. Szelim Új Rendjének, és II. Mahmud Új Hadseregének létrehozása voltak. Mahmud 1826-ban feloszlatta a janicsár hadtesteket. Az európai hadászatból átvették a hordozható tűzfegyverekkel való összehangolt tüzérségi támadás módszerét. A katonákat sűrű sorokban állították fel, és a sorokat egymás után léptették elő, így állandó tűz alatt tudták tartani az ellenséget. *Michel Foucault* javaslatára a katonákat állandóan gyakorlatoztatták. A kézikönyvek előírták, hogy a hadsereg egy emberként, együtt mozogjon. Megszabták, percnként hány lépést kell a katonának megtenniük menetelés közben; milyen távolság legyen közöttük, stb. Mégsem szilárdult meg a fegyelem az oszmán hadseregben. Kudarccal jártak rájuk erőltetni a porosz katonai fegyelmet. Nem tudtak manőverezni, vereséget szenvedtek 1832-ben és 1839-ben az oszmán-egyiptomi seregtől.

II. Mahmud 1826-ban kibocsátotta a Regular Army Code-ot. Ez előírta, hogy egész nap foglalkoztatni kell a katonákat. Hasonló reformot III. Szelim a dologtalanul lődörgő városiakra vonatkozóan vezetett be. A Code megszabta, hogy a laktanya-iskolákban a reggeli ima után lecke következik a Koránból, ezután vallási témát beszélnek meg, majd katekizmus és prédikáció következik. Egy adott feladatot be kell fejezni a következő imáig. A rutin feladatokat egyszerre kell végezniük a katonáknak. (Hogy a harcászatot mikor gyakorolták, arról nem szól a könyv. *F. M-né*) Az oroszoktól elszenvedett 1877–78. évi háborús vereség után újabb reformok következtek. Képzett tisztekre cserélték fel a régieket. Angol, francia, német, orosz hadászati tanulmányokat fordítottak le számukra, hogy megismerkedjenek az európai időszámítással és a korszerű harcászati manőverekkel.

Az oszmán hadsereg békeidőben több mint negyedmillió katonával, az I. világháború idején pedig 2 millió 850 ezer fővel rendelkezett. A tisztek összetartó csoportot képeztek. Colmar von Der Goltz porosz tábornok úgy vélte, megsemmisítő totális háború következik, erre kell felkészülni. Ez a kissé romantikus nacionalizmus, militarizmus jellemző volt az oszmán tisztek gondolkodására. Az új hadsereg tanult fiatal tisztjei (a *mektepli* tisztek) feladatuknak tekintették az idő minden pillanatának kihasználását a nemzeti haladás érdekében. Erről olvastak *Oszmán Szenai* újságíró és Muhtár pasa írásaiban, és ezt a gondolkodást terjesztették a társadalomban is.

A XIX. században még az imaciklusokra, az alaturka időre épült az egész államapparátus. 1912 májusában egy dekrétum bevezette az európai közép-időt a hadseregben, majd kötelezővé tette mindenki számára.

Az iskolák fejlesztésére

a hamid-rezsim a XIX. század utolsó harmadában kerített sort. A XVIII. század végéig az iskolák magánszemélyek és vallási alapítványok kezében voltak. Nem volt egységes, központi irányítás. Elemi vagy Korániskolák (mektep) mindenütt voltak, ezután a kollégium alsó tagozata, a medresze, majd a kollégium felső tagozata következett, ez utóbbiak a nagy városokban. Az ulema az alsó tagozatban a társadalmi szokásokat tanította meg a gyerekeknek, de a fő tárgy a Korán verseinek ismételtetése, memorizálása volt. A medreszébe átlépő tanulóra a jogtudomány szövegeinek betanulása várt. Aki gyorsan tanult, az tovább haladhatott a tananyagban. Ez az egyéni ritmus ellentétben állt a modern nevelés kollektív jellegével, ami szerint a diákokat osztályokba osztották be, és a tanítást órarendhez kötötték. Az oszmánok a hagyományos órarendszer és a korszerű időszervezés között próbáltak kompromisszumot találni.

Az első katonai iskolákat II. Mahmud idején alapították. 1892-ben már 27 ilyen iskola működött az országban. A gyerekek 9–11 év tanulás után léphettek be a Hadi Akadémiára. Az alaturka órarend miatt jellemző volt az összevisszaság. Nem mindenben valósultak meg a code előírásai, de távolodtak a mektep és medresze iskoláktól. Új rendszerű civil nevelési intézményeket a Tanzimat (1839–76) elején létesítettek. Az 1850-es években számos minta elemi iskola volt már vidéken is. 1858-ban leányiskola nyílt. Sok újítás kötődik *Szelim Szabit* nevéhez. Osztályokba osztotta be a gyerekeket, így szimultán lehetett tanítani. Az egyes tárgyaknak megszabott időtartama volt.

II. Abdül-Hamid szultán erősen centralizált iskolarendszert hozott létre, Alafranga-időben tanítottak, de reggel alaturca idő szerint kezdtek. Megszabták az órák számát, időtartamát, meghatározták a tanév kezdetét, végét és a heti óraszámot. Szabályozták a vizsgák rendjét. Ez az órarend tipikus példája volt annak, ahogyan az oszmánok összeegyeztették a régi és az új elemeket. Az iskola teljes unalom volt, és annyira idegen a külvilágtól, hogy a kikerülő fiatalok nehezen tudtak alkalmazkodni. Az órarend a tanárok számára is parancs volt. A 10 perces késést már levonták a fizetésükből. A kötelező tananyagot a tankönyvek szabták meg, a tanárok nem változtathattak rajta. A gyerekeknek azt tanították, hogy a feladatokat időben el kell végezni, mert ezzel hozzájárulnak a nemzet gyarapodásához. A higiénével foglalkozó tankönyvek pontos időbeosztást írtak elő. Kijelölték, mikor kell enni, inni, aludni és a szükségét elvégezni. Az egészséges emberek hozzájárulnak az ország modernizálásához – tanították. A nőknek szánt tankönyvek a háztartási munkát és a gyermeknevelést a háziasszony hazafias kötelességének tüntették fel, amellyel a nemzet javát szolgálja. A nők nem szórakozhattak az utcán. Csak a napi teendőikkel foglalkozhattak. Elvárták tőlük, hogy a nemzetet szolgálják, de nem léphettek ki az otthon falai közül. Alárendelt helyzetben éltek.

A hamidi-rezsimet az ellenzék rendezetlen, pazarló, elmaradott rendszernek látta, ezért a megbuktatása után az élet minden részletét átszervezte.

Az utcai, vasúti és tengeri szállítás

Ezeknek a hálózatoknak szükségszerűen órarend szerint kellett működniük. A szerző nyomon követte a vízi közlekedés fejlődését. Eleinte kis csónakok jártak a Boszporuszon. Számuk 1802-ben 4 ezer, 1844-ben pedig már 19 ezer volt. A kormány 1851-ben megalapította a Hasznos Társaságot (Beneficent Company) a közönség szállítására. 1895-ben Isztambul lakóinak

száma közel egy millió volt, ekkor a társaságnak 46 komphajója volt, és 10 millió embert szállított, 1908-ban pedig már 12 milliót. Nagyon pontosan meg kellett szervezni a gőzhajók, kompok és a kikötői személyzet együttműködését. E célból 1888-ban személy- és áruszállítási code-ot adtak ki (*nizamname*). Ez az időtáblázat a tevékenységek minden részletére kiterjedt. Az 1902-es hajózási menetrend a távolságok megtételének időbeli felbecsülésére alapult. A vasutak és hajók menetrendjét egymáshoz igazították. Ez fontos lépés volt a modernizáció felé, mert az államnak egyszerre kellett áttekintenie és összehangolnia a különböző ágazatokat.

Az alaturka időrendet a kormány a hivatalnokai munkavégzéséhez igazította. Az időt a Yeni Cami mecset órája mutatta. 1909-ben egységesítették a hivatali órákat: a munka dél előtt három órával kezdődött és dél után négy és fél órával végződött. A tumultusok elkerülése végett a kompokat tíz perces idő-különbségekkel indították. Bármilyen kis változtatás maga után vonta az anatóliai vasút és a Boszporuszon közlekedő hajók egész menetrendjének átrendezését. 1913-ban már az órák, és nem az imaciklusok szabták meg az élet menetét. A vasúti menetrend mindenfelé elvitte az új időszemléletet. Magasból nézve a városnak teljesen szinkronizált rendszernek kellett lennie, amely meghatározott időpontokban meghatározott utakra kanalizálja az embereket. A valóság messze volt ettől az ideális állapottól.

A XX. század fordulóján az új szállítási technológia példátlan sebességet és kényelmet nyújtott. A vasúti és hajózási társaságok, automobilgyárak versengtek egymással a gyorsaságért. Az emberek is felgyorsultak, hiszen el kellett érni a kompot, a vonatot, időben be kellett érni a munkahelyre. Isztambul csatlakozott a mindig rohanó modern fővárosokhoz. Új jellemző volt a dugóban várakozás. Ez frusztrálta a modern városok lakóit. A katotikus isztambuli közlekedésről viccek, karikatúrák készültek. Új volt az is, hogy míg régen a járművek vártak az utasokra, most ez megfordult. Ha kimaradt egy járat, az idő iránt „közömbös”-nek tartott oszmánok dühösek voltak. Hamarosan várótermeket kellett építeni a Boszporusz kikötőiben.

Az oszmán állam rendet próbált teremteni az isztambuli éjszakában is. A matrózokat a galatai kikötőben többnyire görög és máltai bűnözőkből toborozták. Ők úgy kerültek ki az oszmán törvények hatálya alól, hogy felvették magukat a brit hajókra. Virágzott az alkoholkereskedelem. A bűnözés mértéke az egekig ért. Ezért az állam modern rendőrséget hozott létre, és kiépítette az éjszakai világítást. Hajnalban nem volt szabad az utcán járni. Korlátozták az alkoholfogyasztást, napnyugtakor bezárták a kocsmákat, de azok küzdelmet indítottak az éjszakai nyitvatartásért.

Az állam az órára alapozott szabályaival ugyanazt a törvényes, racionális rendet akarta megvalósítani, mint a Tanzimat-állam a kodifikációs erőfeszítéseivel. Az óratornyok az állam hatalmát képviselték, az állam szabta meg, hány óra van. A XX. század elején a fejlődés már összekapcsolta a birodalmat a világ többi részével. A reformok ellenére a washingtoni Nemzetközi Meridián Konferencia idején, 1884-ben az Oszmán Birodalomban még egyaránt használatban volt az alaturka saat és az alafranga saat időszámítás.

Kulturális irányzatok

Bár a hamidi vezetők belátták, hogy szükség van az európai idő bevezetésére, mégsem nyúltak hozzá az alaturka időhöz. Az ifjútörökök türelmetlen, radikális csoportja, Az Egyesülés és Haladás Bizottsága (CUP) a történelmet a nemzetek versenyének tekintette, és mielőbb meg akart szabadulni a múlt terheitől. Ezért az 1910-es években szorgalmazta a középídőre áttérést. Az alaturka-rendszer eltörlése politikai kérdéssé vált.

A Föld tengelye ferde, a Nap körüli pályája ellipszis alakú, ezért a Föld forgási sebessége nem egyenletes. A napidő ezért évszakonként változik. A középídő ennek a nem egyenletes mozgásnak az évi átlagát jelenti. A mechanikus órák a különböző hosszúságú szezonális órákat nem tudták mutatni, de a középídőt igen. Az európai városok a XVIII. század végén már mechanikus órákat használtak, és középídőben gondolkodtak. A vidék még sokáig helyi idő szerint működött, és ez súlyos gondot okozott például a vasúti közlekedésben. Az 1840-es években a telegráf kezdte egységes hálózattá szervezni a távoli településeket. A globalizálódó gazdaságban a szállítás állandó, megbízható időszámítást igényelt. Japán 1888-ban, Olasz- és Németország 1893-ban, Spanyolország 1901-ben, Franciaország 1911-ben tért át a greenwichi időre. Az oszmánok számára ez teljesen idegen rendszer volt, ezért nem vették át azonnal. Az újságok magyarázták el, hogyan lehet a két rendszert átszámítani, és olyan zsebórákat és óratornyokat készítettek, amelyek mindkét időt mutatták.

Az oszmánok a XIX. század közepén kezdtek gondolkodni, milyen reformok révén érhetik utol a történelmi idővonalon messze előttük járó Európát. Az alaturka és alafranga vita is erről szólt. Attól tartottak, hogy a „túlságos westernizáció” révén az európai hatalmak befolyásuk alá vonhatják a birodalmat. Leginkább a nép félt az idegen hatástól. II. Abdülhamid szultán úgy vélte, az európai civilizációtól a technikát érdemes átvenni, az eszméket nem. Az ifjútörök értelmiség viszont *Benjamin Franklin* nyomán

azt hirdette, az idő hasznos beosztásával anyagi gyarapodást lehet elérni. Idézték „az idő pénz” és Franklin más szállóigéit. (Az Út a gazdagsághoz című munkát lefordították oszmán-törökre.) Az idő kihasználásáról írt *Ahmed Midhat* és *Serif Mardin* is. Midhat megteremtette Felatun bejt, a lusta, Nyugatot majmoló alakot, és a takarékos Rakim efendi figuráját, az első homo economicus-t a török irodalomban. A kalendáriumok az alaturka és alafraŋga időkben hibrid rendszert alkottak az olvasók számára. A legismertebb almanach-író *Ebüziyya Tevfik* volt.

Az irodalom az olvasókban azt az érzést keltette, hogy ugyanahhoz az időrendszerhez, ugyanahhoz a közösséghez tartoznak. A korábbi divánköltészet az elitnek szólt, mert török, arab, perzsa tudást igényelt, és a kéziratokhoz sem lehetett hozzáférni. A XIX. század második felében a nyomtatás olcsón, tömegesen állította elő az olvasnivalót. Az állami nevelés írástudó tömegeket teremtett. Az újságok közérthető nyelven írtak. Az új generáció a prózai műfajok felé fordult. Ezekben a haladásról, helyes időbeosztásról olvashattak. (*Senai Osman Calisalim* (Dolgozzunk!), Asker 1, 1908. szept. 3. és *Ussama Makdisi*: Ottoman Orientalism, American Historical Review, 3. szám, 2002.)

A XX. század elején az ifjú katonatisztek és tisztviselők a hamidián rendszer túldíszített stílusától, a szufi tudomány antipozitívizmusától, a kozmológia tudománytalanságától és a régi időrendszertől mielőbb igyekeztek megszabadulni. A civilizáció vonatát, ha lélekszakadva is, de el kellett érniük. 1910-ben Ahmed Muhtár pasa azt indítványozta, hogy az alaturka időt és a középidőt tüntessék fel egymás mellett. A „turbános küldöttek” tiltakoztak mondván, ez ellentmond az iszlám tanításainak. Ekkor Hasszán Hamid az alaturka idő eltörlését javasolta. Az Államtanács „alkalmas időre” elnapolta a javaslatot.

1912–13-ban a párizsi nemzetközi konferencián azt javasolták, az időmérés módszere legyen egységes és kötelező az egész világon. A javaslatot 1913-ban az oszmán kabinet is ratifikálta Párizsban. Ezután Isztambulban egy rádió-telegráf központ fogadta a Párizs közvetítésével Greenwichből érkezett nemzetközi időjelet, és a Galata-torony órája déli 12-kor pontosan mutatta a greenwichi időt. 1916 végén már az egész Isztambul a középidő szerint élt.

Ezzel még mindig nem vált egységessé a birodalomban az időmérés. Az alaturka rendszer az oszmánok szemében a természethez igazodott, az európai idő pedig idegen volt számukra, emellett az európai uralom rémképét vetítette eléjük, azaz identitás-kérdéssé vált. Az óratornyok a régit, a hagyományt, a saját rendszert őrizték. Maga Abdülhamid szultán a közép-

idő mellé állt. Az időmérés megváltoztatása a birodalom jövőjéért vívott küzdelmek része volt.

Avner Wishnitzer igen részletesen tárgyalta azt a fejlődést, amely a XIX. században az Oszmán Birodalomban végbement a közigazgatás, a hadsereg, az iskoláztatás és a kultúra területén. Az új időkultúra megteremtése szintén a korszerűsítés része volt. A modern államépítés közepette ment végbe. Az újjító oszmán államnak döntő szerepe volt benne. A nagy állami rendszerek, a víz- és gázvezetékek és a szállítás, továbbá számos magántársaság, mind európai időrendszerben dolgoztak. Az ipari fejlődés lerombolta a korábbi termelési módokat és hatalmi struktúrákat, és milliókat vetett alá a fegyelem új formáinak. Először a nagyvárosi elit vette át az új idő-felfogást. A birodalom összeomlása idején a földművelő, állattenyésztő vidéken még tovább élt a régi időszámítás.

A hamidi korszak az idegen és a hazai, a régi és az új összeegyeztetésére törekedett. A XX. század elejére a művelt emberek világnézetébe beépült az idő fontosságának tudata. Az ifjútörökök időszaka átmenet volt, majd a reformer CUP már az alaturka idő eltörlését követelte. Ez az új generáció elszakadt a diván-hagyománytól és a kozmológiától; az idő számukra nem a sorsot jelentette, hanem valami megreformálható. Az oszmán kalendáriumot és órarendszert a világ időhálózatához akarták kapcsolni. A radikális CUP-nak nem sikerült eltörlőnie az alaturka rendszert.

A függetlenségi háború után létrejött Török Köztársaság alapvető változásokat hozott. Musztafa Kemal vezetésével az Európához húzó erők már figyelmen kívül hagyták az ellenzékét, és szakítottak a múlttal. Az „új korszak” minden régi maradványt eltörlött: megszűnt a kalifátus, a régi főváros, az ábécé, a régi egyenruha. Az új Török Parlament 1925-ben eltörlötte mind a hidzsra kalendáriumot, mind az alaturka rendszert.

Ahmed Haszim író (+1933) gyönyörű sorokban siratta el az alaturkát. Az az időrendszer a sajátunk volt – írta. A muszlim hozzá volt szokva, hogy a nap a hajnal sugarával kezdődik, és a szürkület utolsó fényével ér véget... A mi időnk tiszteletreméltó és szent volt. Az idegen órák felborították az életünket, valami ismeretlen törvény szerint átigazították úgy, hogy a lelkünk nem ismeri fel... Most a muszlim házakban az órák egy másik világ idejét mutatják... Mint az utazó, aki eltévedt a sivatagban, elvesztünk az időben. (190–191. o.)

A szerző a szöveghez igen bőséges magyarázatot csatolt (193–240 o.), és gazdag bibliográfiával (241–266) és abécérendes mutatóval zárta a kötetet.

* * *

Ha nem tudnánk megérteni az oszmán-törököknek a régi időrendszerükhöz fűződő, mélységes ragaszkodását, akkor gondoljunk a britekre, akik egészen 1971-ig nem mondtak le hagyományos pénz- és mértékegységeikről, holott körülöttük már az egész világ a 10-es számrendszerben számolt.

Avner Wishnitzer: Reading Clocks, Alla Turca – Time and Society in the Late Ottoman Empire. (Az óra leolvasása, a „török óra” – Idő és társadalom a késő Oszmán Birodalomban) The University of Chicago Press, Chicago and London, 2015. 273 o.

Fodor Mihályné

MODERNKOR

A Francia Idegenlégió önkéntesei

Jean-Paul Mahuault annak a francia hadtörténetírói hagyománynak a képviselője, amely szerint a hazai fegyveres erők múltját legjobban azok tudják feldolgozni és bemutatni, akik maguk is aktív szolgálatot teljesítettek annak kötelékében. Ennek szellemében Mahuault azután kezdett foglalkozni hadtörténetírással, hogy húsz évet szolgált tiszti rangban a hadsereg és öt évet az Idegenlégió kötelékében. Katonai szolgálatát a Becsületrend tiszti fokozatával ismerték el, nyugdíjba vonulása után pedig az Idegenlégió aubagne-i Dokumentációs Központjának megbízott kutatójaként tevékenykedett tovább. Ennek köszönhetően nem csupán komoly gyakorlati tapasztalatokkal rendelkezik a francia fegyveres erők működését illetően, de az alakulatok történetének megismeréséhez feltétlenül szükséges levéltári iratokhoz is hozzáfér, ami lehetővé teszi számára, hogy pontos és érzékletes képet fessen a Francia Idegenlégióról. Ennek az erőfeszítésnek a sikeréről már jelen kötet megjelenése előtt is számos más könyv tanúskodott, amelyek az Idegenlégió különböző és kevésbé ismert alakulatainak történetét mutatták be.¹ A szerző beágyazottságát jól bizonyítja, hogy kötetének előszavát az Idegenlégió parancsnoka jegyezte, aki fontosnak tartotta kiemelni, hogy korábban még nem született összefoglaló mű az önkéntesek azon csoportjáról, akik egy-egy hadjárat vagy háborús időszak időtartamára csatlakoztak a francia fegyveres erökhöz, így annak ellenére, hogy az idegenlégiósok történetét már számos könyvben feldolgozták, ez a mű hiánypótlónak tekinthető.

E bevezető után joggal merül fel a kérdés, hogy miben különböztek a fenti önkéntesek azoktól, akik egyébként csatlakoztak ehhez a különleges fegyveres alakulathoz. Ennek megválaszolásához a szerző könyve bevezetőjében röviden felvázolja az Idegenlégió létrehozásához vezető utat, amelynek első állomása a XV. században volt, amikor VII. Károly francia király saját skót gárdát állított fel. Ezt követően a legtöbb francia uralkodó rendszeresen

¹ *Légionnaires sahariens. L'Esprit du livre Éditions, Sceaux, 2011.; Légionnaires et bâtisseurs, le grand »5«, L'Harmattan, Paris, 2007.; L'épopée marocaine de la Légion étrangère, 1903–1934. L'Harmattan, Paris, 2005.; 5e régiment étranger, historique du régiment du Tonkin, tome I. Lavauzelle, Panazol, 2000.*

fogadott szolgálatába külföldi zsoldosokat (köztük is legnagyobb számban svájciakat), akiket általában önálló egységekbe szerveztek. Ezek olyannyira eredményesnek bizonyultak a harctereken, hogy a királyi ház saját testőrségének soraiba emelte őket, így svájci és skót gárdaalakulatok is közreműködtek az uralkodó védelmében. Az 1789-es forradalmat követően az új vezetés feloszlatta ezeket az alakulatokat a királyhoz való hűségük miatt, de már 1792-ben felmerült az igény újjászervezésükre, mivel magas harcértékükre komoly szükség volt. Napóleon különösen nagymértékben támaszkodott az idegen nemzetiségű önkéntesekből álló alakulatokra, amelyek között a svájciak mellett belga, olasz és lengyel különítményeket is találunk. A császár bukása után ezeket a csapatokat leszerelték és tisztos végkielégítéssel hazaküldték, ugyanakkor azonnal gondoskodtak pótlásukról is: 1816-ban négy svájci gyalogezredet hoztak létre az ún. Királyi Idegenlégió kötelékén belül. 1830-ban ezt az alakulatot is feloszlatták, hogy egy évvel később létrehozzák a ma is létező Idegenlégiót, amelynek két fő jellegzetessége volt: egyrészt legénységi és altiszti állományát kizárólagosan, tisztai állományát pedig részben külföldiek alkották, másrészt pedig harci alkalmazására kizárólag Franciaország európai határain kívül (vagyis elsősorban a gyarmatokon) kerülhetett sor.

Ezeknek a szabályoknak a betartásával a régi-új alakulat számos alkalommal tüntette ki magát a XIX. század hadjárataiban, azonban története folyamán három alkalommal is olyan politikai-katonai helyzet állt elő, amely szükségessé tette a hazai bevetésre vonatkozó előírás megszegését. Az első ilyen esetre az 1870–71-es porosz–francia háború során került sor, amikor 1870 augusztusában a francia oldalon harcolni kívánó nagyszámú külföldi önkéntest az Idegenlégió kötelékébe irányították és elrendelték, hogy Franciaország területén szervezzenek meg belőlük egy önálló alakulatot, amely képes hozzájárulni a német csapatok ellen indított hadműveletek sikeréhez. Az új egység az Idegenlégió 1. ezredének 5. zászlóaljaként jött létre olyan külföldi önkéntesekből, akik kizárólag a háború időtartamára csatlakoztak a francia fegyveres erőkhöz. Ennek következtében nem csupán az alakulat jelentett korábban ismeretlen újítást, hanem az abban szolgálatot teljesítő önkéntesek jogviszonya is, hiszen korábban a jelentkezők határozott időtartamú (ötéves) szerződés keretében csatlakoztak az Idegenlégióhoz.

A közel ötezer önkéntes közül végül 1400 fővel állították fel a nyolc századból álló zászlóaljat Tours városában. Az alakulat tagjai elsősorban spanyol, osztrák, lengyel, olasz, román, svájci, szerb és ír állampolgárok voltak, de mellettük számos belga is csatlakozni szeretett volna, akiknek jelentkezését azonban a stratégiaiilag fontos helyen fekvő ország semlegességének megőrzése érdekében a francia hatóságok elutasították. A jelentkezők

egy része megtarthatta saját országa hadseregében korábban szerzett tiszti rangját, ilyen volt például Karagyorgyevics herceg, aki Pierre Kara néven jelentkezett az egységbe, később pedig I. Péter néven Szerbia királya lett.² 1870 szeptemberében az Észak-Afrikában állomásozó 1. idegenlégiós ezred parancsot kapott, hogy két zászlóalját irányítsa át Franciaországba, ahol együtt vetik be majd őket a frissen felállított 5. zászlóaljjal. A német állampolgárságú légiósait a fekete kontinensen hagyó 1. és 2. zászlóalj 1490 fővel október 13-án csatlakozott az anyaországban állomásozó új egységhez, amely eddigre már komoly harcokat vívott Orléans térségében az előretörő porosz csapatok ellen. Az így létrejött szám nélküli ideiglenes légiós menetzred a Loire-hadsereg kötelékébe nyert besorolást, és pályafutását az október végén Metz térségében Bazain tábornok által elszenvedett megsemmisítő vereség miatt egy gyors visszavonulással kezdte, azonban ezt követően szerepet vállalt a november 9-én Coulmiers-nál aratott francia győzelemben, amely lehetővé tette Orléans visszafoglalását. November és december folyamán az ezred sikeres védelmi harcokat folytatott, azonban a harcok és a hideg időjárás miatt eközben létszámának több mint felét elveszítette. Ennek pótlására december közepén 2000 frissen besorozott francia – főként breton – állampolgárt rendeltek az alakulathoz, amely így visszanyerte korábbi létszámát, azonban harcértéke az eredetinek töredékére esett vissza az újoncok tapasztalatlansága miatt. 1871 januárjában a menetzredet vasúti úton Dijonba szállították, ahol védelmi állásokat foglalt el és feltartóztató harcokat vívott a porosz csapatokkal a hónap végéig.

Noha a két fél már január 26-án aláírta a fegyverszünetet, az új francianémet határvonalról még folytak a tárgyalások, ezért februárban a keleti országrészben állomásozó francia csapatok folyamatosan megerősített védelmi állások kiépítésén dolgoztak, amellyel csak az előzetes békeszerződés francia ratifikálása után hagytak fel március elején. A háború lezárultával március végén a háború időtartamára jelentkezett önkénteseket elbocsátották az Idegenlégió kötelékéből. Annak ellenére, hogy a háborús vereség zűrzavaros viszonyai között az ezred nyilvántartását nem vezették előírás-szerűen a hadjárat folyamán, és ezért nem rendelkezünk pontos számadatokkal a harcok során elesettekről, a szolgálatból elbocsátottak száma sokat elárul a küzdelem hevesességéről. Az eredetileg 1.400 főt számláló alakulathoz mindössze 415 tagja szerelt le 1871 tavaszán, ami azt jelenti, hogy a néhány hónapig tartó háború során a különleges önkéntesekből álló egység elveszítette létszámának hozzávetőlegesen 70 százalékát.

² I. (Felszabadító) Péter (1844–1921) 1903 és 1918 között volt a Szerbiai Királyság, majd 1918 és 1921 között a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság királya.

Annak ellenére, hogy hivatalosan nem az Idegenlégió kötelékébe tartozott, Mahuault ugyanebben a fejezetben emlékezik meg a külföldi önkéntesek egy másik csoportjáról is, amelynek tagjai szintén kizárólag a háború időtartama alatt harcoltak a francia fegyveres erők oldalán. Október 7-én Marseille-be érkezett Giuseppe Garibaldi, hogy felajánlja szolgálatait a III. Napóleon fogságba esése után felállított új köztársasági vezetésnek. A nehéz helyzetben lévő francia ideiglenes kormány eleinte ódzkodott a hatvanas évei közepén járó forradalmár alkalmazásától, végül azonban szabadcsapatok felállításával és vezetésével bízta meg az ország keleti felében, hogy egy másodlagos hadszíntéren a lehető legtöbb porosz egységet kössön le és vonjon el Párizs ostromától. Az újonnan létrehozott alakulat, amely a Vogézek-hadsereg elnevezést kapta, a helyi nemzeti gárda tagjain kívül lengyel, magyar, spanyol, amerikai és olasz önkéntesekből állt, és kezdetben hozzávetőlegesen 4000 főt tudott csatasorba állítani, ez a szám azonban a következő hónapok folyamán egyre növekedett. A rendelkezésre álló erőket öt dandárba szervezték, amelyek élére francia és olasz tisztek (köztük Ricciotti Garibaldi, az egység parancsnokának fia) kerültek.

A haderő november közepén indult meg a Dijont és környékét megszállva tartó porosz csapatok ellen azzal a céllal, hogy visszafoglalja a várost. Bár a szembenálló csapatok túlereje miatt ezt azonnal nem sikerült véghezvinni, az önkéntesek több kisebb összecsapásban vereséget mértek a porosz egységekre. Ennek ellenére Garibaldi katonáinak január közepén sikerült áldozatok nélkül elfoglalniuk a várost, mivel a poroszok kiűritették a települést, amikor arról értesültek, hogy francia reguláris csapatok közelednek északi irányból Bournaki tábornok vezetése alatt. Ezt követően Garibaldi csapatai az időközben beérkezett erősítéssel együtt komoly erőfeszítéseket tettek a város védelmének megerősítése érdekében, amelyet január 21–23. között porosz ellentámadás ért, miközben a reguláris francia csapatokat legyőzték és Svájcba szorították, ahol internálás várt rájuk. Ebben a helyzetben különösen elismerésre méltó, hogy a külföldi önkéntesek francia kézben tartották Dijon városát és ezzel megakadályozták, hogy a poroszok déli irányban újabb francia területeket foglaljanak el. A fegyverszünet megkötése után 1871 februárjában ezt a különleges alakulatot is feloszlatták.

A szerző fontosnak tartotta egy külön alfejezetben kifejteni, hogy a fegyverszünet megkötése nem jelentette minden fenti résztvevő számára a harcok lezárulását. Ugyanis a háború idejére csatlakozott önkéntesek leszerelése után a Dijon térségében állomásozó idegenlégiós ezredet március 29-én átirányították a fővárost ostromló francia erők kötelékébe, ahol a következő hónapok során részt vett a párizsi kömmün felszámolásában. Az egység a

május 21-én meginduló döntő támadásban is szerepet kapott, a 39. gyalogsági ezreddel közösen a Gare du Nord pályaudvart foglalta el, miközben 22 halottat és 128 sebesültet veszített. Ezt követően a breton katonákat a hadsereg saját állományába rendelte, az idegenlégiósokat pedig visszaküldték észak-afrikai állomáshelyükre, ezzel a háború időtartamára szolgálatba álló önkéntesek intézménye megszűnt.

Franciaország az I. világháború kirobbanása után kényszerült második alkalommal arra, hogy bevezesse a külföldi önkénteseknek szóló speciális katonai szolgálatot, amely már jól vizsgázott több mint negyven évvel korábban. 1914 nyarán számos Franciaországban élő külföldieket tömörítő szervezet bátorította arra tagjait, hogy a háború kirobbanása esetén jelentkezzenek a francia hadsereg kötelékébe és harcoljanak befogadó hazájuk védelmében. Ezek a közösségek lelkesen reagáltak ezekre a felhívásokra, mivel tagjaik igen nagy számban jelentkeztek az Idegenlégió soraiba a nyári hónapokban hagyományos ötéves szerződéssel. A jelentkezőkben rejlő potenciált érzékelve a francia kormány bejelentette, hogy a mozgósítás megindítása után húsz nappal a külföldi önkéntesek csatlakozhatnak az Idegenlégióhoz különleges, a háború időtartamára szóló szerződéssel. Ennek eredményeként augusztus 21-től igen nagy létszámban jelentek meg önkéntesek az Invalidusokban felállított toborzóirodában, akik közül összesen 42 883 főt találtak szolgálatra alkalmasnak a háború végéig. Az önkéntesek több mint ötven nemzet soraiból kerültek ki, de érdemes megjegyezni, hogy az 1915. április 1-ig vezetett nyilvántartás szerint legnagyobb számban a Németországhoz csatolt elzász-lotaringiaiak voltak közöttük (6500 fő). Őket követték az olaszok (4900 fő), oroszok (3900 fő), svájciak (1800 fő), belgák (1500 fő) és osztrák–magyar állampolgárok (1400 fő), tehát Európa számos országának képviselői döntöttek Franciaország ügyének támogatása mellett. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy amerikaiak, szíriaiak és más, Európán kívüli önkéntesek is százas nagyságrendben voltak jelen az önkéntesek között.

A jelentkezők leghatékonyabb bevetése érdekében a francia katonai parancsnokság úgy döntött, hogy újonnan létrehozott egységek kötelékébe irányítja őket. Ennek megfelelően a már rendelkezésre álló idegenlégiós ezredek személyi állományának és a korábban leszerelt tartalékos légiósoknak felhasználásával 1914 végéig négy menetzredet hoztak létre, amelyeket a frissen jelentkezett önkéntesekkel töltöttek fel teljes létszámra. Az ősz folyamán 8000 külföldi újoncot irányítottak ezekhez az egységekhez, amelyeket gyors kiképzés után be is vetettek a fronton a német csapatok ellen.

Elsőként az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredét állították fel 1914. augusztus 21-én négy zászlóaljjal, amelyek legénységének többségét frissen jelentkezett külföldi önkéntesek alkották, akik egy része nem beszélt franciául. Ennek következtében átmenetileg szakították azzal a szabállyal, hogy az alakulat vezényleti nyelve kötelezően a francia legyen, és a katonákat nemzetiségenként osztották be az alegységekbe, hogy megkönnyítsék a kommunikációt. A kiképzés gyorsan véget ért, a menetezredet már október 18-án szolgálatra alkalmasnak nyilvánították és az 5. hadsereg alárendeltségébe helyezték Champagne-ban. A marokkói hadosztály parancsnoksága alá tartozó ezred 1915 áprilisáig kizárólag védelmi feladatokat látott el, május elején azonban a megerősített német vonalak elleni támadásra rendelték. Az egység kijelölt céljait elfoglalta, azonban egy nap alatt elveszítette létszámának több mint felét, ezért ideiglenesen visszavonták a frontvonal mögé. Június 16-án újabb támadásban vett részt az ezred, amely ezúttal létszámának egyharmadát emésztette fel különösebb eredmények nélkül, aminek következtében két zászlóalját fel kellett oszlatni. A nyár folyamán az alakulat erősítéseket kapott, ami lehetővé tette, hogy szeptember végén és október elején újabb offenzívákban vegyen részt, az itt elszenvedett veszteségek miatt azonban létszáma 2000 fő alá esett, ezért zászlóaljaiban már csak 3-3 századot tudott csatasorba állítani. Az ezredet helytállásáért kétszer is kitüntették, azonban kritikusan alacsony létszáma miatt november 11-én feloszlatták és személyi állományát összevonták egy másik idegenlégiós ezreddel, hogy együtt alkossanak egy számottevő harcértékkel rendelkező alakulatot.

Csupán három nappal az első alakulat létrehozása után, 1914. augusztus 24-én állították fel az 1. idegenlégiós ezred 3. menetezredét, amelyet eleinte a „párizsi elsáncolt tábor idegenlégiós menetezredének” is neveztek, mivel a kedvezőtlenül alakuló hadi helyzet miatt a fővárosban hozták létre annak védelmére. Az ezred századait az önkéntesek jelentkezésének ütemében alakították ki, így augusztusban az alakulatnak még csak négy százada volt, ami szeptemberben már tizenegyre növekedett, de novemberig kellett várni, hogy az előírás szerinti teljes, tizennégy századból álló ezred kialakuljon, azonban az alegységek még ekkor is létszámiánnyal küszködtek, sok önkéntes kiképzése pedig még kívánnivalót hagyott maga után. Ennek következtében a 3. menetezred csak november végén indulhatott a frontra, ahol kizárólag védelmi feladatokat látott el. Ugyanakkor ezek a műveletek is komoly veszteségekkel jártak, ráadásul az antant országokból származó (főként belga és orosz) önkéntesek lehetőséget kaptak rá, hogy saját hadseregükben folytassák szolgálatukat, amivel a többségük élt is, így az ez-

red létszáma kritikusan alacsony szintre süllyedt. Ebből kifolyólag 1915 februárjában először feloszlatták három zászlóaljából az egyiket, majd júliusban az egész ezredet, a megmaradt állományt pedig átirányították az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredéhez, amelynek saját veszteségei miatt nagy szüksége volt az utánpótlásra.

A családi hagyományokat követve Giuseppe (Peppino) Garibaldi, a híres forradalmár unokája is felajánlotta szolgálatait Franciaországnak egy francia oldalon harcoló olasz önkéntes alakulat megszervezésének formájában. A francia politikai vezetés némi habozás után 1914 szeptemberében fogadta el Garibaldi felajánlását és megbízta a kizárólag olasz önkéntesekből álló 1. idegenlégiós ezred 4. menetezredének felállításával és vezetésével. A négy zászlóaljából álló és szélesebb körben parancsnoka után csak Garibaldi-légió néven emlegetett alakulatot a kiképzés befejezése után december végén irányították a frontvonalba. Az ezredet azonnal támadásba vetették egy stratégiailag fontos pozíció visszafoglalása érdekében, amit az alakulat sikerrel végre is hajtott, amiért dicséretben részesült a felettes hadosztály- és hadtestparancsnokától. Január 5-én a front egy másik szakaszán vetették be az egységet, ahol újból sikerrel foglalta el az ellenséges állásokat, majd néhány nappal később aktívan közreműködött a szomszédos alakulatok ellen indított német támadások visszaverésében. Ezeknek a sikeres akcióknak azonban magas ára volt, a menetezred létszáma 1500 főre csökkent a harcúterén elszenvedett veszteségek következtében, ezért visszavonták a hátszországba pihenőre és feltöltésre. Mikor Olaszország hadba lépése után felkínálták a lehetőséget az önkénteseknek, hogy hazájuk hadseregében folytassák a harcot, a többség elfogadta az ajánlatot és hazatért, ezért az alakulatot 1915 tavaszán feloszlatták.

A 2. idegenlégiós ezred 2. menetezredét szintén 1914 augusztusának végén állították fel, majd az újonnan jelentkezett önkéntesek kiképzése után decemberben a frontra irányították Chemin des Dames térségébe, ahol védelmi feladatokat kellett ellátnia 1915 májusáig. A szövetséges államokból érkező önkéntesek hazatérése ennek az egységnek is lepassztotta a létszámát, ezért négy zászlóaljának egyikét feloszlatták. A nyár folyamán Elzászba helyezték át az egységet a marokkói hadosztály alárendeltségébe, ahol együtt teljesített szolgálatot elsőként felállított testvéralakulatával, az 1. idegenlégiós ezred 2. menetezredével. Ugyanakkor a további veszteségek miatt még egy zászlóalját meg kellett szüntetnie, így ekkor már csupán az eredeti harcértéke felével rendelkezett. 1915 őszén az alakulat komoly harcokat vívott, amelyekért kitüntetésben részesült, ugyanakkor létszáma annyira alacsonnyá vált, hogy 1915. november 11-én feloszlatták, hogy ösz-

szevönják a vele egy kötelékben szolgáló másik ezreddel és együtt alkossák az Idegenlégió menetezredét. Ez egyben azt is jelentette, hogy az egyéves szolgálat alatt az 1914 őszen felállított négy ezred létszáma olyan mértékben lecsökkent a harctéri veszteségek és a távozások miatt, hogy az önkéntesek száma már csupán egyetlen ezred bevetését tette lehetővé.

Az új egység kötelékébe ekkor 71 tiszt és 3115 sorállományú katona tartozott, ennek alapján bevetésre alkalmasnak nyilvánították. Az ezred 1916 nyarán részt vett a somme-i csatában, ahol a számára kijelölt célpontokat elfoglalta, mindez azonban közel 1000 embere elvesztésével járt. 1917 áprilisában Champagne-ban járult hozzá egy sikeres offenzívához, azonban ekkorra már csupán kezdeti létszámának felével rendelkezett, ami szükségessé tette az alakulat feltöltését és pihentetését. 1917 nyarán az idegenlégiósok Verdun térségében tüntették ki magukat, ahol három kilométer mélyen nyomultak be az ellenséges állások közé és 680 foglyot ejtettek. 1918 tavaszán az ezred tevékenyen részt vállalt a nagy német offenzívák megállításában, amelynek során állományának több mint felét elveszítette. Ennek ellenére a nyár és az ősz folyamán szerepet vállalt a francia hadsereg támadóakcióiban is és számos sikeres műveletet hajtott végre, noha ezek során újfent jelentős veszteségeket szenvedett el. A háború végére a menetezred kilenc kítüntetést kapott és ezzel a francia hadsereg legsikeresebb egységei között tartották számon.

A háború időtartamára csatlakozott önkéntesek a franciaországi hadszíntér mellett jelen voltak a Balkán-félszigeten, sőt még Oroszországban is, ahová zászlóaljerejű kötelékeket irányított a francia parancsnokság a hadműveletek támogatása érdekében. A statisztikák szerint a jelentkezők közül a harcok folyamán 5170 fő veszett oda, 25 000 pedig megsebesült vagy eltűnt, ami azt jelenti, hogy az önkéntesek hozzávetőlegesen 70 százaléka került veszteséglistára.

Mivel az 1930-as évek végén igen nagy számban érkeztek Európa többi országából a fasizmus elől menekülő emberek Franciaországba, a háború kitörése után a francia vezetés joggal számított rá, hogy köztük nagy számban lesznek olyan fiatal férfiak, akik hajlandók a francia hadsereg kötelékében harcolni a német hadsereg ellen. Ennek megfelelően már 1939 szeptemberében megkezdődött a háború időtartamára jelentkező önkéntesek fogadásának megszervezése, hogy a lehető leghamarabb harcra kész alakulatok kötelékében teljesíthessenek szolgálatot. A rendkívül nagy számban érkező lengyel és csehszlovák állampolgárokat az emigráns kormányokkal kötött megállapodás értelmében a nemzeti alapon szerveződő hadseregek fennhatósága alá helyezték, így ők viszonylag kis számban képviseltették

magukat az Idegenlégió soraiban. A francia hadvezetés magas harcértékű alakulatokat kívánt létrehozni a külföldi emberanyag felhasználásával, ezért az a döntés született, hogy az új egységeket a meglévő aktív és tartalékos idegenlégiós személyi állomány köré szervezik. Az eredeti elképzelések szerint önálló ezredek kívántak felállítani, amelyekben 2000 aktív légiós mellé 500 tartalékost és 500 újoncot osztanak be. Ez a koncepció lehetővé tette, hogy a jó kiképzéssel és harci tapasztalattal rendelkező légiósok szakértelmét ötvözzék az újonnan jelentkezők lelkesedésével. Paradox módon az önkéntesek nagy száma akadályozta meg, hogy kizárólag a fenti ideális összetételű alakulatok jöjjenek létre, ugyanis a háború időtartamára jelentkezők száma bőven felülmúlta a rendelkezésre álló veteránokét, így hamar nyilvánvalóvá vált, hogy önálló, légiós keménymag nélküli ezredek felállítása is szükséges lesz.

Az önkéntesek részvételével felállított első két alakulat a 11. és 12. idegenlégiós ezred volt, amelyeket még teljes mértékben a fenti elvek szem előtt tartásával szerveztek meg 1939–1940 fordulóján, így ezekben a 3000 fős ezredekben a frissen jelentkezettek aránya még a 20 százalékot sem érte el. Mivel a két egység története szorosan összefonódott, ezért rövid fennállásuk alatti tevékenységük nagyon hasonlóan alakult. Az új légiósok kiképzésének befejezése után a két ezredet 1940 tavaszán Franciaország északkeleti régiójába irányították, hogy közreműködjenek a várható német támadás visszaverésében. Mikor a régóta várt támadás a nem várt helyen és módon indult meg, az összezavarodott francia parancsnokság a frontvonalon kialakult rések betömésére vetette be a légiós ezredeket is, amelyek május és június folyamán heves védelmi harcokat folytattak a német csapatok ellen. Bár helytállásukkal kivívták feletteseik elismerését (és utólag ki is tüntették az alakulatokat), a reménytelen küzdelem során létszámuk 70–80 százalékát elveszítették, és a túlélők jelentős része is német hadifogságba került. Azon kevesek számára, akik elkerülték mind a halált, mind a fogságot, a háború (egyelőre) véget ért: az aktív légiósokat visszaszállították Észak-Afrikába, a háború időtartamára jelentkezőket pedig a fegyverszünet megkötése után leszerelték, amennyiben nem kérték, hogy hagyományos ötéves szerződéssel az Idegenlégióban maradhassanak.

Mivel a háború időtartalmára katonai szolgálatot vállaló önkéntesek száma bőven meghaladta a 10 000 főt, szükségessé vált kizárólag az ő részvételükkel megszervezett alakulatok felállítása is. Ebből kifolyólag 1939 őszétől a Dél-Franciaországban található barcarcs-i táborban megkezdődött három egység felállítása, amelyeket kezdetben 1., 2. és 3., később pedig 21., 22. és 23. külföldi önkéntes menetezrednek neveztek el. Noha az alakulatok

hadműveleti naplóinak megsemmisülése miatt a személyi összetételre vonatkozó pontos adatok nem állnak rendelkezésre, azt azonban egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a jelentkezők mintegy 30 százaléka köztársasági eszméket valló emigráns spanyol volt, 20 százalékuk pedig Közép- és Kelet-Európából Franciaországba menekült zsidó. Összességében több mint 50 különböző nemzet tagjai képviseltették magukat az önkéntesek között. Átlagos életkoruk 25 és 30 év közé esett, tehát a hagyományos katonai rendszerben tartalékosnak számítottak, azonban önkéntesként maguk választották a katonai szolgálatot és nagy lelkesedéssel vetették bele magukat a kiképzésbe. Utóbbira szükségük is volt, mivel a nekik juttatott felszerelés rendkívül hiányos és gyakran elhasznált volt, ami nem könnyítette meg sem a kiképzést, sem az azt követő szolgálatot. A három ezredet 1940 májusában szintén az ország északkeleti régiójába helyezték át, ahol azonnal harcba is vetették őket az előretörő német hadoszlopok ellen. Noha az egységek a végsőkig kitartottak, ugyanaz a sors várt rájuk, mint a két „reguláris” idegenlégiós ezredre: vesztésgeljes harcok után a túlélők megadták magukat a német túlerőnek és megkezdték útjukat a német hadifogolytáborok felé.

Az egyetlen önkéntes alakulat, amely elkerülte a teljes megsemmisülést és a hadifogságot, a 11. külföldi önkéntes menetzászlóalj volt, amely hozzávetőlegesen 750 főből állt, és felállítását Bejrútba helyezték át, ahol nem vett részt harci cselekményekben. A 6. idegenlégiós ezredhez csatolt zászlóalj ennek ellenére sem létezett sokáig, mivel a júniusi fegyverszünet megkötése után az alakulatot feloszlatták, tagjait pedig leszerelték. Utóbbiak közül mintegy 200 fő kérte, hogy rendes öt éves szerződéssel vegyék fel a 6. ezred kötelékébe, amire végül sor került, így ők tovább szolgáltak a francia haderő soraiban, még ha eredeti szerződésük véget is ért a fegyverszünettel.

1942 novemberében az észak-afrikai angolszász partraszállás után a helyi francia vezetés átállt a szövetségesek oldalára és igyekezett kivenni a részét a tengelyhatalmak elleni harcból. Ebben a helyzetben került felállításra az I. világháborús hagyományok szellemében az Idegenlégió 3. menetezrede, amelyet az Észak-Afrikában állomásozó különböző idegenlégiós alakulatok legütőképesebb alegységeiből állítottak össze, hogy részt vegyen a német és olasz csapatok elleni küzdelemben. A régi-új alakulat ezt követően kivette a részét az afrikai, franciaországi és németországi harcokból, és a háború végén már Ausztriában állomásozott. Sajnálatos módon a nyilvántartásokból nem derül ki, hogy a korábban csupán a háború időtartamára jelentkező, de a fegyverszünet után is a légióban maradt önkéntesek közül mennyien képviseltették magukat az alakulatban, de a szerző meggyőződése szerint akadhettek ilyenek, tehát ennek az egységnek a rövid története is helyet kapott a kötetben.

Igazat kell adnunk az Idegenlégió parancsnokának, mivel Mahuault könyve valóban hiánypótló jellegű, hiszen az alakulat történetének szentelt sok száz könyv egyike sem foglalkozott korábban ilyen részletesen az önkénteseknek ezzel a különleges csoportjával, akik között ráadásul jelentős számban képviseltették magukat magyar nemzetiségűek is. A kötet értékét növeli, hogy a szerző helyzeténél fogva számos olyan levéltári forráshoz is hozzáfért, amelyek egyébként más kutatók számára nehezen elérhetőek. Több tucat fekete-fehér fotó is hozzájárul a bemutatott téma jobb megismeréséhez, a név- és helymutató hiánya azonban hiányérzetet hagy a szakmai igényű olvasóban, mint ahogy az egyébként főként elsődleges forrásokra mutató lábjegyzetek alacsony száma is.

Jean-Paul Mahuault: Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre. (A Francia Idegenlégió önkéntesei a háborúk idején) (E. V. D. G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45. Grancher, Paris, 2013. 325 o.

Bene Krisztián

Rabindranath Tagore, még mindig Continatus¹

2015 novemberében a rangos Indian Institute of Advanced Study (IIAS) a Himalájában, Shimlában² „Tagore and Nationalism” címmel harminc meghívott résztvevővel nemzetközi konferenciát rendezett.

A témamegjelölés provokatív és nem egyértelmű, és annak is szánták. Tagore maga változtatta ez irányú nézeteit, amivel kiváltotta mind az angolok mind az otthoniak tanácsalanságát, sőt ebben a tekintetben Gandhival is ellentétbe került. Ha szabad így fogalmazni, saját (korai hindu) nacionalizmusától eltávolodva az indiai „társadalmiság” fogalma felé fordult, hirdelve, hogy a soknemzetiségű országban „európai” felfogásban nacionalizmus nem is létezett. Későbbi gondolkodása azt mutatja, hogy csalódott az európai felvilágosodás „megszabadító erejében”.

A konferencián, amely a *nemzet, nemzetazonosság, haza, kultúra, civilizáció* és hasonló fogalmak újragondolását javasolta a résztvevőknek, huszonhét meghívott kutató beszélt.

A bevezető előadást *Sabyasachi Bhattacharya*, a JNU³ volt történelem-oktatója, a santiniketani Visva-Bharati Egyetem rektora tartotta „Rethinking Tagore on Nationalism” címmel. Felhívta a figyelmet arra, hogy a témával foglalkozó elemzések egy része történetietlen két okból: egyfelől homogenitást feltételeznek Tagore gondolkodásában, holott 1890 és 1941 között az lényegesen változott, másfelől idevágó írásainak csak körülbelül egy tizede

1 A címmel egy korábbi Tagore-ismertetésre utalunk (Klió 2013/4: 51–60., kiegészítéssel a következő számban), valamint arra, hogy 2015-ben egy akadémiai szintű indiai intézmény újabb Tagore-konferenciát rendezett.

2 A konferencia székhelye a Rashtrapati Nivas (az ‘Elnöki Rezidencia’), korábbi nevén Viceregal Lodge volt, igazi palota, a brit uralom idején a Brit Alkirály, illetve az angol kormány nyári rezidenciája, a függetlenség elnyerése után pedig könyvtárral és minden más szükségességgel felszerelt bentlakásos tudományos kutatóintézmény, ahova pályázattal egy-, illetve kétéves kutatóösztöndíjat lehet elnyerni. Az épületegyüttes a közelmúlt történelmében is jelentős. A függetlenséghez vezető tárgyalások egy részét itt tartották, pl. 1945-ben, ahol többek között Gandhi és Nehru is jelen voltak. Az intézmény politikai és kulturális történetét *Raaja Bhasin* kiadványa ismerteti „Viceregal Lodge and the Indian Institute of Advanced Study, Shimla” címmel (IIAS, Rashtrapati Nivas, Shimla, 2015).

3 Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India első számú egyeteme.

hozzáférhető angolul. Egy következő probléma, hogy az író nacionalizmusát az internacionalizmus sablonján keresztül vizsgálták. Végül az sem szerencsés, hogy az írásokat többnyire a korabeli zsunalisztika kontextusából kiragadva elemzik. A következőkben három fejlődési szakaszt különít el az írónál, amelyek 1920-szal érnek véget. Ekkortól Tagore már nem az európai nacionalizmus hibáival foglalkozott, hanem az indiai nemzeti mivolt töresvonaláival, értve ezalatt a hindu-muszlim kérdést és a kasztok problémáját. Élete utolsó éveiben és utolsó műveiben (legutolsó állásfoglalása a *Crisis in Civilization* 1941-ben), írja Bhattacharya, az antinómiákat egy humanista univerzalizmus filozófiájában próbálta összegezni.

A továbbiakban néhány előadást, illetve meglátást ragadunk ki. *Stefano Beggiora* (Ca' Foscari Egyetem, Velence), aki az ICWA konferencián is tartott előadást, a nehezen magyarázható intellektuális csapdáról beszélt: az olasz kultúra múltja és jelene nagy hatással volt Tagore-ra. A *Risorgimento* és Mazzini az egyik forrása volt a Bengáli Reneszánsznak. A költőt Olaszországban barátsággal fogadták, találkozott Mussolinival és olasz orientalistákkal is; nem vette észre, hogy az ország egyik legsötétebb korszaka felé halad. Visszatekintve, a költő őszinte csodálatát fejezte ki az olasz kultúra iránt, egyúttal szomorúan kritizálta a fennálló politikai helyzetet, és élesen elítélte a háborút. Korabeli beszédcibem nemzetköziséget és szellemi egyseget sürgetett.

Sukanta Chaudhuri (Jadavpur University) felhívta a figyelmet arra, hogy Tagore 1901-ben egy esszéorozatban foglalkozott a „nemzet” kérdésével, és a fogalomnak sem bengáli sem általában indiai megfelelőt nem tudott találni. *K. Satchidanandan* (IAAS, Shimla) arról beszélt, hogy Tagore „Nationalism” című könyve (New York, Macmillan 1917) tulajdonképpen a nyugati formációkról szól, nem feltétlenül pozitív beállításban. Satchidanandan szerint Tagore szemé előtt „a kapitalista nemzetállam” képe lebegett – ne felejtjük el, folyt az I. világháború –, és látta már a „kifejlődő fasizmus nacionalista gögijét és mohóságát is”.

Krishna Sen (University of Calcutta) Tagore ellentmondásait elemezte, amelyek, szerinte, még a heves *Swadeshi* (hazafi) mozgalom idején is jellemezték az írókat. A hispanista *Swagata Kumar Basu* (Doon University, Dehradun) Tagore és a baszk *Miguel de Unamuno* (1864–1936; a Salamancai Egyetemen a görög filológia professzora) munkásságát veti össze. Hogyan tud két egymással kapcsolatban nem álló gondolkodó hasonló következtetésekre jutni, ráadásul az egyik egy olyan országban, amely mint gyarmatosító hatalom a végét járta, a másik egy gyarmati sorban levő országban. A közös, hogy mindkettő elnyomott sorból származott.

Asma Rasheed (EFL University, Hyderabad) Tagore oktatással kapcsolatos nézeteit elemezte. Megtudjuk, hogy 1901-ben 15 napos oktatási reformkonferenciát rendeztek Shimlában, és a résztvevők között egyetlen egy indiai nem volt. A konferencia anyagát és eredményeit titokban tartották. Tagore kritikája a tanárokról, többek között az volt, hogy azok ‘élő gramofonok’ („living gramophones”).

Rukmini Bhaya Nair (Indian Institute of Technology, Delhi) meglepő összehasonlítást tett: a mindössze két könyv szerzője *Wittgenstein* (egy általános iskolai szótár és a *Tractatus* írója) és a hatalmas oeuvre-rel rendelkező Tagore, etikai szinten hasonló hatást váltott ki. Az előbbit a 25 oldalas *Tractatus logico-philosophicus* a XX. század legnagyobb filozófusai közé emelte. A közös a két gondolkodó között, hogy mindketten privilegizált családban születtek, ahol a művészet, a zene, a kultúra már már fétisnek számított, mindkettőjüket élénken foglalkoztatta az I. világháború és az etika kérdése az iskolában. Ilyen beállításban, így Nair, az 1926-ban kiadott értelmező szótár és Tagore először 1909-ben publikált *Sabda Tattwo* (‘The Essence of Words’) című esszékötetete összevetése igazi kihívás, amelyek tanulmányozása máig ható érvényes következtetésekkel szolgál.

Jelen sorok írója hozzászólása a „Rabindranath Tagore and Social Sensitivity” címet viselte. Kifejtette, hogy a „nacionalizmus” szó Európában nem hangzik a legjobban, ezenkívül sem szociológus sem professzionális történész nem lévén, a kérdéses cím- és témaválasztást részesítette előnyben. Azonban Tagore szellemi fejlődése is inkább egy ilyen megközelítést tesz indokolttá: előtte már számtalanszor elmondták és leírták, hogy Tagore szakított kezdeti radikális nacionalizmusával. Hosszabb részt szentelt a költő oktatással kapcsolatos nézeteinek és tevékenységének. Ismeretes, hogy Tagore tizennégy éves korában megtagadta, hogy iskolába járjon, amelyet „a kórház és a börtön” kombinációjának minősített, nagy csalódást okozva szüleinek, és mégis nemcsak hazája, hanem az emberiség tanítója is lett, sőt egyetemet alapított, amely ma is létezik. Részben naiv, részben konzervatív nézetei (eredetileg pl. az ősi négykasztos társadalmi berendezkedést tartotta ideálisnak, amely az idők folyamán „elkorcsosult”) a munkásságát követve világosan dinamikus képet adnak. Egyetemének az előképe az 1901-ben alapított „Ashram iskola” volt, amelyet az ősi indiai „erdei iskolák” mintájára gondolt létrehozni. A klasszika-filológiát végzett recenzens megkérdezi, mennyire volt ez ősi és indiai, de nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a „platóni Akadémia” (eredetileg egy liget) és az „arisztotelészi peripatetikus (= ‘sétáló’) iskola” indiai megfelelőjünkkel egy közös történelem előtti ősré mennek-e vissza. Röviden érinti Gandhi és Tagore ellentétét. Az előbbi in-

kább szociális aktivista volt, az utóbbi ideálokkal élő, részben univerzális gondolkodású, pacifista költő. Naiv volt-e Tagore? Bizonyos fokig minden költő az. Ismeretes, mennyire feldúlta Tagore-t a Kína elleni japán támadás. A két atombombáról már nem szerezhettek tudomást. Mit szólt volna? Ki és hogyan vetett véget a II. világháborúnak? India hogyan nyerte el a függetlenségét? Inter arma silent musae. Mégis szükségünk van a költőkre: kiállásuk, emberségük, erkölcsi tartásuk okán. Tagore egy volt ezek között, és nem akármilyen.

Általános vélekedés szerint a konferencia nagy sikerként könyvelhető el, sok hozzászólással. A meghívottak tárgyak legjobb képviselői voltak, és a felszólalások anyaga hamarosan kötetben fog napvilágot látni. Érdekességként megemlíthető, hogy a programok abban az „ovális teremben” folytak, ahol 1945-ben az indiaiak először kezdtek tárgyalásokat az angolokkal a kivonulásról.

* * *

Néhány megjegyzés erejéig érdemes a két évvel ezelőtti ICWA-Konferenciához visszanyúlni, tekintve, hogy az akták 2015-ben egy tetszetős kötetben napvilágot láttak Tagore the Eternal Seeker címmel.

Annak idején arról számoltunk be, hogy Magyarországot senki nem képviselte. Most azonban bekerült a kötetbe *Bangha Imre* írása a 151–170. oldalakon.⁴ A cikk hiányt pótol, hiszen Tagore magyarországi látogatása fontos volt, már csak a saját egészsége szempontjából is, de a nemzetközi kutatás is tudomással bír az utazásról. Bangha élénk színekkel ecseteli a rendkívül gazdag program részleteit. Sajnálatos, hogy a költő egészsége éppen ez alatt az idő alatt nem volt a legjobb. Néhány részletet ki kell emelni: 1926. október 15-én Tagore Bécsbe érkezett, ahol a kimerültségtől megbetegedett. A látogatás és a program így késedelmet szenvedtek. Október 26-án azonban megérkezett a Keleti Pályaudvarra. Kíséretében volt egy L. P. monogramú bárónő, akit később az osztrák Lisa Pott szobrással azonosítottak. Tagore-ral Santiniketanba készült, hogy ott szobrászatot oktasson. Az író először Lobmayer Géza városatyja köszöntötte, majd a PEN Club nevében Harsányi Zsolt író. Innen a Gellért Szállóba ment. Fáradtsága ellenére megjegyezte, úgy érzi, nem idegenek közé jött. Tudomása van arról, hogy a magyarság bölcsője keleten volt, és kívánja, hogy látogatásával

⁴ Az 1. sz. lábjegyzetben arról értesülünk, hogy a cikk *Bangha Imre* Tagore's visit to Hungary című könyvének egy fejezete átdolgozott formában, amely ott a 120–184. oldalakon olvasható. A könyvet a rangos Sahitya Akademié támogatta: New Delhi, 2007.

a magyarok és a kelet kapcsolata erősödjék . A következő napon a „keleti bölcs” a Zeneakadémián „Civilisation and Progress” címmel előadást tartott. A jelenlevő kiválóságok között szerepelt Ferenc József főherceg, Kosztolányi Dezső, Ravasz László, politikusok és a Zeneakadémia oktatói (153. o.). Tagore többször is beszélt Zajti Ferenc orientalistával a hun rokonság kérdéséről, és tudott az ország megcsonkításáról is (154. o.). A következő napokban olyan kimerültség vett rajta erőt, hogy nem mozdult ki a szállodából. Ekkor Korányi Sándor tanácsára elhatározta, hogy néhány napot a balatonfüredi szanatóriumban tölt. November 3-ával az állapota javulni kezdett. 5-én megkoszorúzta a Jókai-szobrot, majd az ismert történet szerint elültette a fát. Bangha itt megjegyzi, hogy a magyarok ezt máig mint baráti gesztust értelmezik, Indiában azonban többről van szó: a *vriksharopana*, faültetés, az abszolút önzetlenség kifejezése. Ezt az ünnepet Santiniketánban 1928-ban honosították meg a két évvel korábbi magyarországi faültetésre emlékezve (157. o.). A költő állapota gyorsan javult, és november 10-én, szerdán visszaérkezett a Gellért Szállóba. Aznap délután privátaudiencián találkozott a Kormányzóval. Meleg köszönetet mondott a fogadtatásért és kifejezte reményét, hogy a jövőben még visszajöhet. A Kormányzó szintén melegen emlékezett meg 1893-as indiai tartózkodásáról, majd a háborús sebek sújtotta országról beszélt, és arról a reményéről, hogy valamikor szebb napok fognak következni. „Ezt én szívből kívánom”, válaszolta Tagore (159. o.). A költő magyarországi programja így hosszabbra sikerült a tervezettnél. Elutazása előtt kijelentette, hogy a következőkben sok indiai fog Magyarországra érkezni, és magyarokat is meg fog hívni Indiába. Így is történt. Gazdag vendégek érkeztek az országba, akik sok pénzt költöttek. Tagore pedig meghívta többek között Germanus Gyulát a Santiniketani Egyetemre az Iszlám Tanszékre (160–161. o.). Bangha azzal zárja írását, hogy a kéthetes tartózkodás az indiai–magyar kapcsolatok egyik legfontosabb vonatkozási pontjává váltak (163. o.).

Megemlítjük még, hogy Tagore az előzőekben Csehszlovákiában és német nyelvterületen tett látogatást. Csehszlovákiai programját *Martin Hirbek* foglalja össze a 141–150. oldalakon, és megtudjuk, hogy a költő találkozott többek között Karel Čapekkel és Moriz Winternitz-cel. (Utóbbinak indiai irodalomtörténete ma is haszonnal forgatható.)

* * *

Végül egy fontos eredmény. A jelen beszámoló szerzője korábbi írásaiban azt említette, hogy a Tagore és Szikelianosz közötti személyes kapcsolatra

csak közvetett bizonyítékok vannak. Egy információ szerint levélváltás történt közöttük, és ennek nyomai az athéni Szikelianosz-Archívumban találhatóak. Az információ azonban téves volt. Most Lia Papadaki közzétett egy levelet, amelyet Tagore Santiniketánból küldött 1927. március 2-i dátummal. „Dear Poet”-ként szólítja meg költőtársát, megköszöni kedves levelét, bizonyos egészségügyi problémákat említ, de a fő akadály, hogy anyagi és időbeli lehetőségei korlátozottak, és így nem tud résztvenni a tervezett Delfi-játékokon.⁵ A levelet, mint kiderült, a Benaki Múzeumban őrzik. Papadaki a Tagore Emlékkötet 2. kiadásában (2016) adja közre a 65. oldalon. Így tehát biztosra vehető, hogy történt levélváltás a két költő között. Valószínű az, hogy *Eva Palmer* fogalmazta meg a levelet és Szikelianosz aláírta. Továbbra sem világos, hogy Gandhi miért nem vett részt az 1927-es Delfi-játékokon. Arra lehet gondolni, hogy a két férfi együtt utazott volna, és Tagore akadályoztatása Gandhira is negatívan hatott.

International Conference *On Tagore and Nationalism* (November 5–7. 2015). Abstracts. Organization and Welcome Address: Chetan Singh, Director IAS. Indian Institute of Advanced Study, Rashtrapati Nivas, Shimla 2015.

Tagore the Eternal Seeker. Footprints of a World Traveller. Edited by Suryakanthi Tripathi, Radha Chakravarty. Associate Editor Nivedita Ray. New Delhi: Vij Books India Pvt Ltd - Indian Council of World Affairs, Sapru House, 2015.

Ραβινδρανάθ Ταγκόρ. 90 χρόνια από την επίσκεψή του στην Ελλάδα (Rabindranath Tagore. 90 évvel görögországi látogatása után). Έκδοση, Εισαγωγή, Μετάφραση και Σχόλια Δημήτριος Θ. Βασιλειάδης (Szerkesztés, Bevezető, fordítás, kommentárok: Dimitriosz Th. Vasziliadisz). Αθήνα: ΕΛΙΝΕΠΑ (Athén: ELINEPA) 2016.

Katona L. Endre

5 Mellékesen megemlítjük, hogy Horváth Endre, a budapesti Parthenon-Egyesület Főtitkára jelen volt a játékokon, amint ez Moravcsik Gyula egy ajánlásából kiderül. A Moravcsik-dokumentum az ELTE Görög Tanszékén található.

A jasenovaci koncentrációs tábor áldozatainak száma, 1941–1945

A zágrábi Horvát Történeti Intézet tudományos munkatársa *Vladimir Geiger* több éves kutatómunkájának eredményét tárja elénk tanulmányában. Részletesen és körültekintően összegzi a délszláv történetírás egyik sarkalatos kérdéskörét. A legapróbb részletekig összefoglalja a volt Jugoszlávia területén létezett legnagyobb koncentrációs tábor, a jasenováci láger áldozatainak számát. A tanulmány címe is jelzi, hogy a szerző a horvát és a szerb történetírás egyik legellentmondásosabb, az utóbbi évtizedekben sok vitát kiváltó témakörét mutatja be. Geiger azt célt tűzte maga elé, hogy mérlegre tegye azt a mindmáig érzelmet kiváltó kérdést, hogy hány emberi áldozata volt a jasenovaci koncentrációs tábornak a második világháború alatt.

A tanulmány első részében a szerző röviden bemutatja a közvetlenül a háború után és alatt elvégzett összeírásokat, becsléseket, amelyek a jasenovaci és stara gradiškai koncentrációs tábor áldozatai számának meghatározásával és bemutatásával foglalkoztak. A háború alatt elvégzett első „*hivatalos*” becslések szerint a Horvát Független Állam területén létező összes koncentrációs táborban megközelítőleg 800 000 embert öltek meg a horvát usztasák. Az új hatalom a nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróságra az előbbieken közölt számsorból komoly valószínűség-kalkulációk elvégzése után a következő számot juttata el, mely szerint Jasenovacban kb. 600 000 embert öltek meg a horvát usztasák, elsősorban szerbeket, majd zsidókat, romákat és legvégül horvátokat, ennek következtében ez az irreális, megalapozatlan számadat került be a nemzetközi köztudatba, írja a tanulmány szerzője. Gyakorlatilag ez a hivatalos, már nemzetközi szinten bejelentett konkrét adat indította el azt a számháborút, amely mind a mai napig meghatározza a horvát és a szerb történetírást. Geiger munkájának további részeiben kronológiai sorrendben felsorolja, csoportosítja és elemzi az összes eddig elvégzett becslést, összeírást és kutatást, amelyet a különféle szervek és hatóságok végeztek el napjainkig bezárólag.

A tanulmány második részében a szerző felsorolja a háború után elvégzett összeírásokat, amelyeket az új hatalom rendelt el. Az elsőt még a háború alatt kezdték el és 1947-ben zárták le, aminek a fő feladata az volt, hogy összeírja és elemezze azokat az emberveszteségeket, amelyekért a megszálló hatalmak és a kollaboránsok voltak felelősek. Az adatgyűjtések alkalmával különös figyelmet szenteltek a jasenováci tábor áldozatainak meghatározására, mivel igazolniuk kellett a korábbiakban már nemzetközi szinten közölt adatokat. Az adatok begyűjtése közül Geiger kiemeli az 1964-ben lezajlott utolsó hivatalos összeírást, amelyből sok következtetést vonhatnak le a téma iránt érdeklődők. A szerző érdekességként megemlíti, hogy a jasenováci koncentrációs tábor áldozatainak név szerinti listáiban a szövetségesek által végrehajtott légitámadások áldozatai, a német és olasz táborokban elhunytak is szerepelnek. Az összeírások folyamán sok esetben találhatunk példát hasonló esetekre, amikor a csetnikek mészárlásainak és a neretvai vagy a sutjeskai csata áldozatainak a neveit úgy tüntették fel, mintha az usztasák végzetek volna velük Jasenovacban, mutat rá a tanulmány szerzője. Geiger többször is hangsúlyozza munkájában, hogy már közvetlenül a háborút követő időszakban is politikai kérdés volt a háborús áldozatok számának a felnagyítása, és már ekkor megkezdődött az ideológiai jellegű számháború, ami napjainkban is tovább folytatódik az utódállamok között, csak éppen ellenkező előjellel. Az 1964-ben elvégzett utolsó hivatalos kutatások és adatgyűjtések azonban nem igazolták ezeket a már korábban hivatalos szintre emelt adatokat, de mindezek ellenére nagyon jó alapot nyújtanak a további kutatásokhoz, utal rá a szerző. A nem várt eredmények miatt az összegyűjtött adatokat tikosították, amelyek csak Jugoszlávia széthullása után kerültek napvilágra.

Geiger tanulmányának következő részében a Jugoszlávia szétbomlása közben és után elvégzett kutatásokat és összeírásokat elemzi. A politika berkein belül lezajló változások következtében a jasenovaci koncentrációs tábor áldozatainak számának növekedése figyelhető meg, különösen a szerb történetírásban az 1980-as évektől, fűzi hozzá a tanulmány írója. Azonban a több százezrestől az egy millióig terjedő szerb áldozatokról szóló mítosz végérvényesen 1998-ban bukott meg, amikor a bosnyák Történeti Intézet kiadta a jasenovaci tábor név szerinti áldozatainak a listáját. Ezek az adatok az 1964-es összeírás eredményei voltak, amelyeket a Jugoszláv Statisztikai Intézet készített el. De a név szerinti listák sem tekinthetők teljesnek. Az áldozatok számának a meghatározására készült számítások és becslések továbbra is eltérőek, és igen nagy különbségek vannak egyes szerzők munkáiban, de kétségtelenül megállapítható, hogy a szerbeket érte a legnagyobb

emberveszteség a második világháború alatt a Független Horvát Állam területén, írja a szerző. Az áldozatok számának állandó növelése szerb oldalról és az áldozatok számának minimalizálása horvát oldalról azonban nem változtat a tényeken, szögezi le Geiger. A szerb oldalról érdemes megemlíteni Dušan Lukačot, a 70-es, 80-as évek egyik vezető jugoszláv történészét, aki szerint Jasenovac számlájára írható a délszláv területek összes emberveszteségeinek több mint a fele. Ezt a következő korabeli beszámolóval támasztja alá: „*Vjekoslav Maks Lubrić saját kezűleg több mint 10 000 szerbet ölt meg Jasenovacban és ilyen tömeggyilkosokkal volt tele a tábor*”¹ Ezután egy újabb, igen „precíz” számításokat elvégző „szakembert”, Radomir Bulatovićot, Crna Gora Nemzeti Múzeumának pár éve elhunyt igazgatóját említi, aki a „*legmodernebb módszerek*” segítségével 1990-ben 1 millió 110 ezer 929 áldozatról, többnyire szerbekről beszélt. Erre válaszolva a horvátok létrehozta egy számláló bizottságot, amely 1992–1999 között név szerint irreálisan alacsony, 2238 áldozatot azonosított Jasenovac kapcsán. Egyes horvát nacionalisták szerint Jasenovac csak egy gyűjtő és munkatábor volt, és nincsenek bizonyítékok a tömeges gyilkosságokról sem, és a fogva tartottak többsége olyan horvátokból tevődött ki, akik szembeszegültek a korabeli hatalommal, írja a szerző. Az előbbieken felvázolt adatsor jó példa arra, hogy mindkét fél különféle feltételezések és mindenféle alapot nélkülöző elméletek gyártásával próbálja igazolni a saját álláspontját, amely néha túllép minden józan érven és kutatási eredményen, szögezi le Geiger. A szerb társadalom és különösképpen a Szerb Köztársaság nem hajlandó elmozdulni a 600–700 ezres számoktól, erre jól látható bizonyítékul szolgálnak a tankönyvek, amelyek változatlanul az előbbi adatokat tartalmazzák. Igaz, egyes tankönyvekben² már szerepel az, hogy az eddigi kutatásokkal, amit a szerbek végeztek el, megközelítőleg 73 000 áldozatot sikerült név szerint azonosítani, írja Geiger.

A tanulmány következő részében a szerző a jasenováci koncentrációs tábor áldozatait kitevő másik két népcsoport, a romák és a zsidók, valamint a gyermek áldozatok számának meghatározásával foglalkozik. A szerb és a horvát áldozatoknál megfigyelhető tendenciákkal találkozhatunk a roma áldozatok számának a meghatározásánál is. A szórás itt is érdekes mértéket ölt 1471-től egész 16 173-ig bezárólag. A zsidó áldozatok számánál is hasonló

1 Lásd: Dušan LUKAČ: Denacionalizacija, iseljavanje i genocid na Balkanu u toku drugog svetskog rataIn: Istorija 20. veka, VI/1988., szám. 1–2., 71–72.

2 Lásd: Đorđe ĐURIĆ, Momčilo PAVLOVIĆ, Istorija za osmi razred osnovne škole, Beograd, 2010., 153.; Đ. ĐURIĆ, M. PAVLOVIĆ, Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Beograd, 2010. 206.

a helyzet, a 9044-től egész a 20 000-ig terjednek a különféle számsorok. Geiger szerint kétségtelenül nehéz meghatározni akár az áldozatok megközelítőleg pontos számát is, mivel a kutatók által elérhető névszerinti listák, vagy különféle más összeírások igen hiányosak. A szerb, zsidó és roma gyermeknek különösen tragikus sors jutott a második világháború alatt a NDH (Horvát Független Állam) területén lévő táborokban. A gyermek áldozatokról nincsenek névszerinti listák, csak a becslésekre lehet támaszkodni, és a kutatók eltérő véleményen vannak a gyermekkor meghatározásánál is, hangsúlyozza Geiger. A megközelítőlegesen elvégzett becslések és számítások alapján a gyermek áldozatok száma 29 000-től 110 000-ig terjed, ami, tegyük hozzá, igen nagy különbséget mutat. Tehát a gyermekáldozatok számának a meghatározása is nyitott kérdés marad. A konkrét kutatások hiánya pedig lehetővé teszi, szögezi le Geiger, hogy a horvát és a szerb történészek továbbra is ideológiai színezetű számháborút folytassanak.

A szerző tanulmányának utolsó részében összegzi azokat a becsléseket, összeírásokat és számításokat, amelyek a délszláv területek második világháborús emberveszteségeiről és különösen a jasenováci tábor áldozatainak a számáról jelenleg rendelkezésére állnak. Kiemeli, hogy a jasenováci tábor körül kialakult számháború nem fog hamarosan lecsitulni, igaz, egyre több történész kész elfogadni a misztifikált számok felülvizsgálatát. Azonban a boszniai szerb politikusok és történészek többsége minden nyilvános eseményt felhasznál, hogy fenntartsák és tovább éltsék „*Jasenovac mítoszát*”.

Geiger, jó kutatóként azt hangsúlyozza, hogy az áldozatok számának meghatározását nem szabad érzelmi improvizációkra alapozni. Mint tanulmánya végén külön is nyomatékosítja, csak a rendelkezésre álló források, adatok ideológiától mentes, kritikai elemzésével lehet a szerb és a horvát nemzeti identitást mindmáig érzékenyen érintő kérdésben tovább lépni.

Vladimir Geiger: *Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941–1945.* (procjene, izračuni, popisni) [(A jasenováci koncentrációs tábor áldozatainak számszerű kimutatásai, 1941–1945. (becslések, számítások, összeírások)] Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska, 2013/ 2. szám 211–242. o.

Kiss Vilmos

Két olasz Sztálin szolgálatában

Giancarlo Lehner és Francesco Bigazzi (általunk a Klió 2008/4. számában ismertetett) könyve bemutatta, hogyan lettek a Szovjetunióban egyes olasz kommunistákból a sztálinista terror gátlástalan hóhérai, másokból (sokkal többekből) naiv áldozatai. A magyarul is olvasható *Mitrohin-archívum* vagy *Ben Macintyre* nálunk tavaly megjelent Kim Philby-életrajza megvilágította, miként váltak nyugati polgárok a szovjet kommunizmus ügynökeivé, kémjeivé, gyilkosaivá. E műveknek úgyszólván a tematikai metszéspontján található *Roberto Lodigiani Sztálin kéme. Carlo Codevilla igaz története (La spia di Stalin. La vera storia di Carlo Codevilla)* című életrajzi monográfiája.

A piemonte-i kézműves családból 1900-ban született Codevilla az első világháború idején szocialista párttag lett, de hamarosan tovább radikálizálódott: kommunista szimpatizánsként megalapította a „Senki fiai” (Figli di nessuno) nevű „népi milíciát”, vagy inkább kommandót, mely a fasiszta különítményesekkel való erőszakos, sőt fegyveres összetűzések sodrában, 1921-ben megölt két hasonló korú, huszonéves fiatalembert, akik közül az egyik ráadásul nem is biztos, hogy feketeinges „squadrista” volt, talán csak „rossz helyen tartózkodott rosszkor” (22–24. o.). Codevillának menekülnie kellett, meg sem állt Moszkváig, ahol „hősként, leninista Robin Hoodként” fogadták az időközben, 1922-ben „kétszeres gyilkosságban való részvétel miatt távollétében életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt” elvtársat (25–28. o.). Az újszülött bolsevik államnak pontosan ilyen emberek kellettek: maguk mögött minden hidat felégető „hóhérai a kommunizmus ellenségeinek” (31. o.). Codevilla Trockij barátja és a Komintern ügynöke lett, utóbbi minőségében előbb a dél-amerikai kémekkel való kapcsolattartásra szakosodott, majd az Olasz Kommunista Párt „paramilitáris csoportjai” számára szerzett fegyvereket a vörösén forrongó Berlinből. Az OKP alapítóját, Gramscit elkísérte Bécsbe, sőt Rómába is a hatóságok által elérhetetlen Codevilla, akit a könyv „a kommunista internacionálé Vörös Pimpernelének” nevez (29–49. o.). Önmagát sikeresebben tudta megóvni, mint kijelölt áldozatait megsemmisíteni. Az olasz kommunisták részéről árulással, a fasiszta

rezsimmel való kollaborálással vádolt és a Kreml utasítására likvidálandó Antonio Quaglia és Eros Vecchi elleni merényletei egyaránt kudarcba fulladtak: a „halálra ítélték” túléltek a merényleteket (56–65. o.). Codevilla viszont önnön hibáit élte túl, akárcsak korábbi „trockizmusát”: az őrjöngő, tömeggyilkos sztálinista zsarnokság idején ez újfent azt bizonyította, hogy az önfenntartás művésze, mestere volt. Elég arra utalni, hogy egykori társai, a „Senki fiai” szinte mind odavesztek a Szovjetunióban (88–92. o.). Ép bőrrel keveredett ki a spanyol polgárháborúból is, ahol pedig végül már – mint a témáról szóló recenzióinkban (Klió, 2009/1, 2014/3) rámutattunk – „mindenki háborúja” tombolt „mindenki ellen”. De épp az eretneküldöző, az elhajló balosokat legyilkoló vérfürdő kezdte kiábrándítani az ügynököket. Az osztályellenséggel kész volt leszámolni, de elvtársakkal? (66–77. o.). Jevgenyij Karlovics Miller egykori fehér tábornok franciaországi „kiiktatásában” még hatékonyan (bár már megingott lélekkel) vett részt. A második világháború alatt azonban már önhatalmúlag eresztett szabadon hadifogságba esett olasz tiszteket. Ezzel életét kockáztatta. És nem csak ezzel. Fedőneve „Mór” volt (Moro): tudta, mi jár a „mórnak”, miután „megtetete kötelességét”... (78–96. o.)

1944-ben „mehetett”. De nem a halálba. Hanem a szabadságba: titkos küldetésben New York-ba, ahonnan sosem tért „haza”, sem új, választott hazájába, a Szovjetunióba, ahová nem is akart visszamenni, sem a régibe, az igaziba, Olaszországba, ahová visszavágyott. 1949-ben bosszúból megkéselték, ám ezúttal az ő meggyilkolását rontották el tegnapi elv- és bajtársai. Nem egészen egy évre rá a sors már nem hibázott (97–107. o.). Szervezete akkor mondta fel véglegesen a szolgálatot, amikor mindkét szuperhatalomtól különböző időpontokban kapott vagyonát végre nyugodtan, nyugalomba vonultan élvezhette volna.

Egészen másféle formában és színvonalon, de szintén a Szovjetuniót szolgálta Bruno Pontecorvo (1913–1993), az egyik legkiválóbb atomfizikus (Gillo Pontecorvónak, *Az algíri csata* című film világhírű rendezőjének a bátyja), aki az ELTE tiszteletbeli doktora és az Eötvös Loránd Fizikai Társulat tiszteletbeli tagja is lett: róla szól *Miriam Mafai A hosszú hideg. Bruno Pontecorvo, a tudós története, aki a Szovjetuniót választotta (Il lungo freddo. Storia di Bruno Pontecorvo, lo scienziato che scelse l’Urss)* című könyve. Pontecorvo már nem gyilkolt, mint Codevilla, a tömegpusztító nukleáris fegyverek előállításában való együttműködését mindig tagadta (151., 280. o.). Miriam Mafai művének egyik legfőbb fogyatékosága éppen az, hogy ennek a tagadásnak az igazságtartalmát nem ellenőrizte, nem járt utána annak a vádnak, miszerint Pontecorvo 1943-tól kezdve szovjet

ügynök, kém, informátor volt, aki „az első szovjet atombomba előállításához szükséges adatokat és információkat” szállított (143–145. o.). Mafai minden szempontból elfogult életrajzot írt: olyat, mintha maga Pontecorvo készítette volna, aki választott szovjet hazájában nagyon megtanult hallgatni és elhallgatni.

A Nobel-díjas fizikus, Enrico Fermi tehetséges tanítványa, „a via Panis-pernai fiúk” egyike a faji törvények elől a fasiszta Olaszországból Franciaországba, az Egyesült Államokba és Kanadába, majd a második világháború után, 1950-ben (végre) a Szovjetunióba emigrált. Életének értelméről, életműve lényegéről, neutronfizikai felfedezéseiről, neutrínó-kutatásairól éppúgy nem sokat, szinte semmit sem tudunk meg, mint annak a döntésének a valós háttéréről, mellyel a hidegháború mélypontján a neki felajánlott angliai (harwelli) egyetemi katedra helyett a kommunista anyaországot, „az Ígéret Földjét” (151., 153. o.), konkrétan a Dubnai Atomkutató Intézetet választotta, oda szökött, ott telepedett le, ott élt haláláig. Pontecorvo magyaráztaként, indokként felhozott kommunista világnézete és állítólagos pacifizmusa meglehetősen homályos marad, és kevésbé meggyőző mind tartalmát, mind motivációs erejét illetően. A szerző a jelek szerint nem lepődik meg különösebben azon, hogy egy tudós, szovjet állampolgárrá válván, tudomásul vette, elfogadta a nyugati világ és benne hazája kiközösítését (186., 209. o.), azt, hogy teljes elszigeteltségben kellett élnie, nem utazhatott külföldre, szülőhazájába sem, öreg szüleihez sem, nem fogadhatott vendégeket, hacsak nem engedéllyel (263., 270., 278. o.), még eredeti nevét is elveszítette, azt Bruno Makszimovicsra változtatták, gyermekeinek pedig még a családnevét is Ivanovra (187. o.), nem publikálhatott, nem írhatott, nem olvashatott, nem beszélhetett szabadon csak ellenőrzötten, cenzúrázottan, utasításra (197., 232. o.). „Jól láttam, hogy nincs sajtószabadság, de úgy gondoltam, végül is ez így helyes.” (232. o.), Életrajzíró és hőse mintha ugyanazon bűvöletbe merevedtek volna. Pedig Mafai is látja a szembeszökök különbséget, az éles ellentétet a tudóstárs Andrej Szaharov bátor emberjogi aktivizmusa és Pontecorvo soha semmit alá nem író, soha nyíltan föl nem szólaló „naivitása” (óvatossága? gyávasága?) között. (236., 256–260. o.). Látja azt is, hogy „Bruno Makszimovics”, 1958-ban akadémikussá választatván, olyan privilégiumokat élvezhetett, mint „a párt legmagasabb hierarchiájába tarozók kivételével egyetlen társadalmi kategória sem a Szovjetunióban”: jólétet, „életre szóló kivételes státuszt”, moszkvai házat, dubnai villát, vásárlási előjogot speciális-exkluzív üzletekben, külön kórházakban való kezelést, elit „pihenőházakban” vakációzást... (205–206. o.). Látja, és kész. No comment. Legalábbis semmi kritika. Igaz, azzal kapcsolatban sem,

hogy Pontecorvo nem kapott Nobel-díjat. Kapott Sztálin-díjat, Lenin-díjat, Állami díjat (38., 190., 206. o.). Meg díszdoktorátust Budapesten.

Miriam Mafai csak akkor ad hangot nyíltan haragjának, megvetésének, amikor a gorbacsovi peresztrojka és glasznosztj utáni rendszerváltozást, a Szovjetunió széthullását minősíti: „A történelem kisiklott, mint egy megbolondult vonat.” (288. o.) Minő éleslátás! Minémű tárgyilagosság!

Az életrajzíró egyetértően idézi az Accademia dei Lincei elnökét, Giorgio Salvinit: Pontecorvo „rendkívüli erkölcsiségű ember” (290. o.). Csakugyan? Maga „Bruno Makszimovics” összetettebben fogalmazott: „Sok hibát követtem el... De békében vagyok a lelkiismeretemmel... Én csak fizikus voltam, csak fizikus... Össze vagyok zavarodva, mint mindenki, aki kommunista volt...” (292. o.) A pilátusi kérdésre, hogy mi hát az igazság, Miriam Mafai életrajza aligha ad érvényes választ.

Roberto Lodigiani: *La spia di Stalin. La vera storia di Carlo Codevilla.* (Sztálin kéme. Carlo Codevilla igaz története), Mursia, Milano, 2015, 138 o.

Miriam Mafai: *Il lungo freddo. Storia di Bruno Pontecorvo, lo scienziato che scelse l'Urss.* (A hosszú hideg. Bruno Pontecorvo, a tudós története, aki a Szovjetuniót választotta), BUR Saggi, Milano, 2012, 312 o.

Madarász Imre

Mennyire Amerika-ellenes az Amerika-ellenesség?

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás óta megint klisének számít az Amerika-ellenesség fogalma. Noha a New York-i események szimpátiát és szolidaritást váltottak ki szinte mindenhol a világban, a 2003-as Irak ellen indított háború sosem látott méretűre nagyította az Egyesült Államokkal szemben érzők táborát, a politikai különvéleménytől a nyílt és nem titkolt, gyakran már irracionális gyűlöletig. De honnan ered ez az ellenérzés?, kérdezhetjük, és vajon mennyire új keletű? Ha iszlám fundamentalisták körében jelenik meg a Egyesült Államok elleni heves érzület, vagy latin-amerikaiak szidalmaznak a tőlük északra fekvő hatalmi központot, megértően bólintunk, érteni véljük ellenszenvüket. De ha európai kritika jelenik meg, némileg értetlenül állunk a jelenség előtt. Végére is az Egyesült Államok általában számos szempontból példa a nyugati társadalmak számára. *Max Friedman* az Amerika-ellenesség kérdését boncolgatja könyvében, és nem tradicionális módon vizsgálja a témát. Az elsősorban Európára és Latin-Amerikára vonatkozó vizsgálat során Friedman nem a hagyományos, és általa megkérdőjelezhető utat választotta a téma feltárásához. Tehát nem ismert, elsősorban európai entellektüeleknek az Egyesült Államokra vonatkozó sokszor lenéző véleményét szedi össze egy csokorba, függetlenül az eredeti kijelentések szöveggörnyezetétől. A szerző természetesen ezekből is bőven idéz, de inkább csak azért, hogy sok esetben bizonyítsa, ezek általában felületes módon értelmezett, szöveggörnyezetükből kiemelt részletek, és összességükben nem erősítik az általános, de téves felfogást. Más szóval, amit sokan Amerika-ellenességnek titulálnak, az valami más, mint csupán európai intellektuális ellenszenv.

Az első fejezet felvezető a XX. század történéseihez. Megtudjuk, hogy a terminus egyébként a függetlenségi háború (1775–1783) időszakában volt először használatos, és egyből kétféle értelmezésben: Amerika-ellenesek voltak azok, akik a kolóniák érdekei ellen tettek akár külföldön, akár az amerikai földrészen, tehát a lojalisták. Ez a belső feszültség volt a tipikusabb anti-amerikanizmus hosszú időn át: a bevándorlók tömegeinek el kel-

lett fogadniuk az amerikai értékeket, vagy különben Amerika-ellenesnek bélyegezték őket. De a hazafiak is kaptak hideget-meleget, ha nem a megfelelő nótát füttyülték. Számos irodalmi alkotás szerzőjét is megvádolták Amerika-ellenességgel. A szerző számos példát említ, és noha némelyik szinte mulatságos, a legtöbb mégis szinte félelmetes, hiszen megtörtént esetekről szól. A szomorú tény az, állapítja meg Friedman, hogy pártpolitikai célok vezérelték szinte mindig az ilyen jellegű vádaskodásokat. Lehetett szó háborúról, bevándorlásról vagy akár rabszolgatartásról, a hazaellenesség mindig hasznos retorikai fegyvernek tűnt és meglepően széles körben használták. Friedman azzal az általa mítosznak titulált képpel is szembe száll, miszerint a külföldi Amerika-ellenesség a nyugat-európai gazdag utazók által megfogalmazott, lenéző elit vélemény. Szerinte a kép sokkal komplexebb három oknál fogva: ezek az elit közösségek nem voltak egységesek; a kritikák sokszor igazi demokratáktól érkeztek, Amerikában és azon kívül egyaránt, tehát nem az Egyesült Államoknak mint entitásnak szólt; a nagyméretű bevándorlás az Egyesült Államokba nem feltétlen jelentett ezen emberek részéről csodálatot új hazájuk iránt. (28.) Francia, német és angol példákon keresztül a szerző azt mutatja be, hogy a sokszor ünnepeelt Amerika-ellenes írások sok szempontból dicsérik is az Egyesült Államokat, és ezek az írók gyakran saját hazájukat éppen úgy ostorozzák vélt vagy valós hiányosságaikért. Így nem az ország lenézéséről vagy utálatáról van szó, hanem sokkal inkább egyfajta csalódottságról, az Egyesült Államokba vetett hit elvesztéséről.

De Friedman megvizsgálja a sztereotípnak mondható latin-amerikai Amerika-ellenességet is. Érdekes és igen hasznos konklúziója, hogy ezekben az Egyesült Államoktól délre fekvő országokban nem az észak-amerikai nagy szomszéd által képviselt értékek, hanem annak egyes külpolitikai lépései miatt támadt a mára már tradicionálisnak mondható ellenérzés. De Amerika-ellenességről, mint olyanról itt sem volt szó. Friedman szerint ez a kategória nem kielégítő: „Többet takar el, mit amennyire fényt vet, s mivel az ellenérzést inkább az érzelemre, sem mint az érvelésre helyezi, ezzel egyrészt ügyesen csökkenti a kritika életét, míg annak igazi lényegét elkerüli”. (45.)

Friedman más tradicionális sztereotípiákkal is le akar számolni. Egyik ezek közül a bevándorlók pusztán szabadságvágyból történő letelepedése az Egyesült Államokban. Mint írja, ez csak igen kis része volt a tömegeknek, akik elsősorban a jobb megélhetés reményében vándoroltak a távoli és bizonytalan országba. Amerika nem a szabadságot, hanem elsősorban a jobb megélhetést jelentette milliók számára, akik vállalták az utazás és beil-

leszkesedés nehézségeit egy jobb élet reményében. Sokaknak nem is sikerült ezeken a korlátokon átlépni, s a közhiedelemmel szemben igen magas volt a visszavándorlás.

Friedman persze nem tagadja, hogy maga az Amerika-ellenességnek nevezett jelenség nem hagyott volna fontos nyomot az idő haladtával. Mint írja, ez „az örökség retorikai volt és nagy horderejűnek bizonyult. Ugyanis az *Amerika-ellenes* kifejezést egy olyan tartós, de félrevezető analitikus kategóriává avatta fel, amelynek kettős hatása volt: egyrészt elfojtani az otthon tapasztalható más véleményeket, másrészt pedig eltorzítani az amerikaiak véleményét a külföldiek viselkedését illetően a huszadik század folyamán, s ez a hatás terjedelmében és erejében egyre csak nőtt”. (51.)

A második fejezet két területre koncentrálna: a téma Egyesült Államok-béli jelenségére, a fő hazai ideológiai áramlatok ellen felszólalók megbélyegzéséről szól. Az első világháború előtt már hosszú idő óta tartott a bevándorlás-ellenesség. A háborúban a pacifisták, majd közvetlen utána az első „vörös veszedelem” idején a bolsevik gondolkodással kacérkodók Amerika-ellenes embereknek voltak kikiáltva. Másrészt az ekkor a nemzetközi szinten megjelenő USA Amerika-ellenesnek nyilvánított bárkit, aki nem tetszéssel, meg nem értéssel, esetleg kifejezetten ellenállással fogadta az Egyesült Államok lépéseit. És számos esetben erőfitogtatással válaszolt komplikált problémákra: Hawaii, Kuba, Puerto Rico, Mexikó, Haiti, Dominikai Köztársaság vagy Nicaragua említhető példaként. Noha míg a latin-amerikai országok talán érthetően negatívan viszonyultak a „nagy testvér”-hez, az európai ellenérzés nem elsősorban az Egyesült Államok külpolitikájának szólt, hanem sokkal inkább a századfordulótól egyre jobban érzékelhető „amerikanizmus”-nak, amely jelenség sok addigi szokást változtatott meg. Valójában az USA egy nyugat-európai jelenségeknek, a modernizációnak legsikeresebb megvalósítója volt, s szokásainak könnyebb módon való elterjesztése volt ez a bizonyos „amerikanizmus”, a globalizáció egyik első, kézzel fogható kulturális tünete. Mindenesetre, irigységből vagy csodálatból, de alkalmat adott ellenérzés kifejezésére.

Sok európai ország túlzott elvárásokkal nézett tehát az Egyesült Államok megjelenésére földrészén, s amikor ezek nem váltak valóra, egyből baj volt például, hogy az amerikaiak későn léptek be az első világháborúba, ezért sokkal kisebb emberáldozatot szenvedtek, viszont diktálni akarták a békefeltételeket, és anyagilag sakkban tartották volt szövetségeseiket. Noha ezek valóban elhangzott kritikák voltak, nem voltak tipikusak, inkább elszórt vagy egyedi esetekről lehet beszélni, de mégis alapot szolgáltatottak felnagyított változatban az európai Amerika-ellenesség igazolására. Egy-

szerűen arról van szó, írja Friedman, hogy Amerikát sokan az univerzális elvek szimbólumának tekintették, amelyet persze segített az amerikai vezetők öndicsérő kórusa. De „csalódottságot és ellenállást szül, amikor az Egyesült Államok nem felel meg ezeknek a magas elvárásoknak. És ahol ezt a csalódottságot a külföldiek cinikus vagy kritikus megjegyzései kísérik az Egyesült Államokat illetően, sok amerikai, akinek Amerika kivételességébe vetett hite rendületlen, ezeket a véleményeket irracionális Amerika-ellenességnek titulálják”. (70.)

Szintén fontos megállapítás Friedman részéről, hogy csak szélsőséges csoportosulások hangos vagy látványos megnyilvánulása szüli azt az általános képzetet, hogy Európában, vagy máshol a világban tombol az Amerika-ellenesség. Hasonlóan az 1960-as és 1980-as évekhez, amikor megjelentek különböző harcias csoportosulások, már az 1920-as években is meg lehetett figyelni hasonló jelenséget. A hírhedt Sacco-Vanzetti-ügy kapcsán megjelenő tüntetéseket és alkalmankénti erőszakot sem szabad azonban általános értelemben vett Amerika-ellenességnek tekinteni. A szerző figyelmeztet, hogy ez szimplán túlzó általánosítás. Viszont ez az eset is alkalmas volt annak a szinte ördögi körnek a további megerősítésére, amelyben az amerikaiak felerősítették ezt a ritkán és szélsőségesen tapasztalható jelenséget, és ez saját kivételesség érzetüket táplálta. (81.)

A harmadik fejezet a második világháború alatt és az utána bekövetkező hidegháborús kontextusban vizsgálja az Amerika-ellenességet. Mindkét esetben a geopolitikai erővonalak határozták meg a külföldön hallható ilyen hangokat, ami teljesen érthető. A hidegháború éveiben bárholnan érkezett is ellenállás az amerikai politika ellen, akár szövetséges, akár ellenséges országból, a washingtoni analízis egyből az „Amerika-ellenességben” talált megoldást. A hazai porondon viszont, különösen a hidegháború erősödésével, soha nem látott boszorkányüldözés kezdődött a nemzet soraiban fellelhető „hazafiatlan” elemek ellen. A McCarthy-korszaknak is nevezett második „vörös veszedelem” szomorú következményekkel járt a „szabadság hazájában”: számos ember veszítette el a munkáját vagy került esetleg börtönbe, mert meg merte kérdőjelezni a hivatalos és népszerű antikommunista retorikát. A leegyszerűsített világtkép következőképpen nem megfelelő politikai válaszokat szült. (88) A korábbi időszakhoz képest fekete-fehérré vált a légkör, ideológiailag megkeményedtek a vonalak, jó és gonosz viszonyára egyszerűsödött le egy bonyolult politikai színtér. De szintén az Egyesült Államokban az 1960-as évek elejére kicsúcsosodó polgárjogi mozgalom is hasonló cipőben járt: az aktivistákat rendre lekommunistázták, tehát automatikusan Amerika-ellenesnek bélyegezték őket. Ráadásul az amerikai

kormányzatok látens közreműködése nemzetközi felháborodást szült. Ez viszont, mint Friedman írja, sikeres presszúrát helyezett az Eisenhower- és Kennedy-kormányzatokra, amelyeknek a hidegháborús nemzetközi megítélés fontos volt: „a külföldről érkező 'Amerika-ellenes' vélemények és a hazai 'Amerika-ellenes' aktivisták hozzájárultak, hogy a vonakodó amerikai kormányzat lépjen a polgárjogok ügyében, és ezáltal sikerült az amerikai realitást közelebb hozni az amerikai ideálokhoz. Más szavakkal, az úgy nevezett 'Amerika-ellenesség' fontos amerikai célokat szolgált”. (109.)

A könyv negyedik fejezete az Egyesült Államok és Latin-Amerika viszonyát vizsgálja, és szintén azt állapítja meg, hogy ugyan a történelem során bőven halmozódtak fel sérelmek, Amerika-ellenességről nem lehet beszélni, csak ha nagyon leegyszerűsített képlettel dolgozunk. Mexikó mellett főleg a Guatemalához fűződő amerikai viszonyt tárgyalja, amely esetben is a korábban felállított képlet működött: eltorzított és leegyszerűsített nézőpontból születtek sorozatos rossz politikai döntések, sokszor az állítólagos Latin-Amerikában tapasztalható Amerika-ellenesség miatt vagy mögé bújva. A könyv utolsó két fejezete egy-egy esettanulmány kronológiai sorrendben az Egyesült Államok kelet-ázsiai politikájának kudarcára adott európai válaszként. Az ötödik fejezet az 1960-as éveket tárgyalja a vietnámi háború eszkalálódásával. A vietnámi háború is – legalábbis ebben az olvasatban – nem volt más, mint a megkeményedett Amerika-ellenességben való hit külpolitikai velejárója. Mivel az amerikai vezetők, állapítja meg Friedman, „foglyai lettek annak a retorikai rendszernek, amely leegyszerűsítette a komplexitást és a félrevezető Amerika elleni vagy melletti választást, képtelenek voltak olyan lehetőségeket észrevenni, amelyek léteztek, s nem vezettek volna halálos mocsárba”. (157.) Mivel az amerikai döntéshozók egyre inkább csak szövetségesben és ellenségben tudtak gondolkodni, így a kivetített Amerika-ellenes kép csak tovább erodálta az ország amúgy sem túl fényes nemzetközi presztízsét, és a Vietnám ellen indított háború hamarosan mélypontra juttatta az Egyesült Államok kormányzatairól alkotott véleményt odahaza és külföldön egyaránt. Az egyik ilyen mítosz Charles de Gaulle állítólagos Amerika-ellenessége, amit a szerző bőségesen cáfol: amit az amerikaiak annak láttak, az sokkal inkább volt próba egy minél függetlenebb Franciaország megteremtésére a bipoláris világban, mintsem egy mélyről fűtött és irracionális Amerikai-ellenesség, amilyennek számos amerikai megfigyelő és politikus látni és láttatnia akarta a karizmatikus francia vezetőt. Amikor aztán a vietnámi háború eszkalálódásával a franciák többször is az amerikai beavatkozás ellen szóltak, privát és publikus formában egyaránt, ezt újabb Amerika-ellenes retorikának bélyegezték az Atlan-

ti-óceán túloldalán. Ahogy Friedman összegzi, amennyiben „az »Amerika-ellenesség« alatt valódi *izmust* értünk, vagyis egy ideológiát, vagy tartós és okozattal bíró előítéletet, akkor ez nem lehet az amerikai politikával való szembehelyezkedés szinonimája – különösen amikor azt a politikát számos amerikai is ellenzi”. (162.)

A hatodik fejezet is a vietnámi háború hozadékával foglalkozik a témát illetően. Ebben az esettanulmányban a nyugat-európai tüntetéshullámot, azon belül is különös figyelemmel a nyugat-német tiltakozásokat elemzi a szerző. Az 1968-ban nyugaton végigsöpítő Amerika-ellenes megmozdulások az Egyesült Államok vietnámi politikájának szóltak, s nem az országnak. Végére is, ezek a fiatalok voltak az első igazán amerikanizált korosztály, akik amerikai filmekben, zenén és ruházkodáson nőttek fel, sőt, érvel a szerző, még tiltakozásukat is több szempontból amerikai társaiktól vették át. Ebben az esetben is inkább az amerikai értékek Egyesült Államok által való lábbal tiprása volt a fő probléma, s nem maga „Amerika” mint egység ellen szólt a tüntetés-sorozat. De az 1983-as tüntetéssorozat esetében is ugyanezt a konklúziót vonja le a szerző: amerikai külpolitikai döntések ellen tiltakoztak azok, akik egyébként túlnyomó részben az Egyesült Államokat kedvelő emberek voltak. De ekkor is a marginális csoportok tetteit és szavait erősítették fel, és kiáltották ki kollektív Amerika-ellenességnek.

A könyv epilógusa a 2003-as iraki invázióra adott világméretű felháborodást analizálja és teszi fel a kérdést, hogy ez Amerika-ellenesség-e vagy a korábbi külpolitika erős kritikája, és természetesen az utóbbi mellett teszi le a voksát. Érvelését mi sem bizonyítja jobban, hogy amikor a Bush-korszakot Barack Obama váltotta, az Egyesült Államok iránt ismét nagyfokú szeretet nyilvánult meg.

Max Friedman könyve nagyon hasznos és mélyre ásó tanulmány. Számos, a közhiedelemben élő mítosszal szembe száll, és tudományos módon ad cáfolatot rájuk. Természetesen illúzió azt gondolni, hogy egy könyv mélyen gyökeredző tévhiteket képes megváltoztatni, de maga a kísérlet már dicséretet érdemel. Mindenkit arra ösztökél, hogy ne elégedjen meg a politikai szlogenekkel, a dolgok gyökerét keresse meg, a színpalak mögé nézzen, és ne féljen nehéz kérdéseket feltenni. Senkise legyen „Amerika-ellenes” és tudás-ellenes.

Max Paul Friedman, *Rethinking Anti-Americanism: The History of an Exceptional Concept in American Foreign Relations*, New York: Cambridge University Press, 2012. xiv + 358 pages

Peterecz Zoltán

Drezda és az Európai Hazafiak a Nyugat Iszlamizálódása Ellen (Pegida) nevű mozgalom

A Pegida (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes, vagyis Európai Hazafiak a Nyugat Iszlamizálódása Ellen) nevű mozgalom tagjai legelőször 2014-ben kezdtek el demonstrálni Drezda utcáin. Alig egy évvel a megmozdulások után, göttingeni politológusok,¹ így *Lars Geiges*,² *Stine Marg*³ és *Franz Walter*⁴ átfogó társadalomtudományi vetületek alapján elemezték a Pegida-féle jelenség okait és hatásait. A szerzők „elbeszélés szintjén tartott szociológiai vizsgálatnak” nevezik kutatási módszerüket. A 200 oldalas tanulmány voltaképpen egy 30 főből álló kutatócsoport munkája. A társadalomtudósok olyan kérdésekre próbáltak válaszokat keresni, amelyek a politikusokat és a média szakembereit már régóta foglalkoztatják: mi a Pegida? Hogyan és miért indult el a mozgalom? Mi a lényege, és mi készteti a szervezőket az ilyen jellegű felvonulások megtervezésére? Kik vesznek részt a tüntetéseken? Milyen politikai és társadalmi háttérrel rendelkeznek ezek az emberek?

A sorozatos botrányok és nyilvános melléfogások ellenére (vagy lehet, hogy éppen ezért?) a fent említett irányzat vezetői még két évvel az első

1 A szakemberek a Göttinger Institut für Demokratieforschung (Göttingeni Demokráciakutató Intézet) átfogó kutatási programja keretében tüzetesen tanulmányozták a Pegida mozgalmat.

2 Lars Geiges 1981-ben született. Egyetemi tanulmányai után elsősorban újságíróként és politológusként fejtett ki sokrétű tevékenységet Németországban. Napjainkban a Göttingeni Demokráciakutató Intézet tudományos munkatársa és az INDES politikai és társadalmi magazin szerkesztőbizottságának is aktív tagja. Főbb kutatási területei: a polgári jellegű tiltakozó mozgalmak, társadalmi konfliktusok, valamint az elkötelezettség és a részvétel témakörei.

3 Stine Marg 1983-ban született. Tanulmányait követően a Göttingeni Demokráciakutató Intézet alkalmazottjaként dolgozott, ugyanakkor a BP, (azaz a polgári tüntetések) társadalmi tanulmányok társszerkesztője. Marg szakterülete: a politikai kultúra széles tárgyköre, ezen belül pedig elsősorban a polgári tiltakozás vetületeit vizsgálja.

4 Franz Walter 1956-ban született. A politikatudományok professzora. 2000-től ő lett a Göttingeni Demokráciakutató Intézet vezetője és több alapművet írt a szociáldemokrácia történetével kapcsolatosan. Franz Walter a Német Szociáldemokrata Párt tagja.

drezdai „esti séta” után is képesek voltak Németország-szerte több ezer embert az utcákra hívni. A mozgalom gócpontja Drezdában található, ahonnan a Pegida mozgalom elindult. A mozgósított emberek a „Nyugat eliszlámosodása” ellen vonultak tüntetni, és közben olyan szlogeneket skandálnak, mint hogy „a nép mi vagyunk”, vagy „hazug sajtó”. 2014/15-ben egész Németországot felbolydították az ilyen jellegű tömeges felvonulások és közben polgári vonalon megindultak az intenzív Pegida-ellenes szervezkedések is. A könyv válaszokat nyújt a vizsgált jelenségre és a legfontosabb megállapításai mély betekintést adnak a mozgalom szerkezeti-szervezeti hátterébe is. Ebben a világos nyelvezetű tanulmányban az olvasó a Pegidáról szóló első felismerések összegzésével szembesülhet. A göttingeni kutatócsoport azonban nemcsak megfigyelte a Pegida-tüntetések, hanem interjúsorozatokat (konvencionálisakat és sajtókat) is folytattak a résztvevőkkel, közös vitákat rendeztek a tüntetők egyes képviselőivel, valamint szociológiai-publicisztikai jellegű internetes felméréseket is folytattak a mozgalom tagjaival. A megkérdezettek többsége középkorú férfi volt; a legtöbbszörüknek nem volt vallási hovatartozása, jó vagy nagyon jó szakképzettséggel, egyetemi végzettséggel rendelkeztek és sokan közülük nyíltan vállalták szimpátiájukat a 2012-ben megalakult, bevándorlást ellenző AfD (Alternative für Deutschland) nevű párttal. 2015 elején az AfD funkcionáriusai több ízben nyilvánosan is pártolták a Pegida vezetői által szervezett sétákat. A szerzők megfigyelése alapján a Pegida és az AfD között számos közös pont létezik főleg a bevándorlási és menekültügyi politika kapcsán. (5.)

Az igaz, hogy az egyszerre három tartományban rendezett Landtag-választás (2016 márciusa, szupervasárnap) az AfD jelentős előretörését eredményezte, ugyanakkor azonban az is megfigyelhető, hogy a szélsőséges párt elutasíthatósága jóval nagyobb, mint a pánikszerűen hirdetett támogatottsága. Így mindhárom tartományban – Baden-Württemberg, Rajna-vidék-Pfalz, Szász-Anhalt – a szavazók többsége kimondottan elutasítja a szövetségi kormány menekültpolitikájának bírálatára alapozó AfD-t. A szerzők által koordinált kutatók a NoPegida ellentüntetések is tüzetesen tanulmányozták. Ez esetben arra a kérdésre kerestek válaszokat, hogy vajon milyen mértékben tér el a két csoportosulás egymástól?

A Pegida egyik főszervezőjét, Lutz Bachmann-t, akit egykoron a rendőrség betörés miatt körözött, egy 1960-as évekbeli CDU kampányplakát (Mentsd meg a nyugati kultúrát!) ihletett meg, amikor mozgalmát hirtelen erről nevezte el. Abszurd módon éppen a Kobani kurd várossal szolidaritást vállaló németországi zavargások és az iraki és szíriai fegyverszállításokat

ellenző álláspontok voltak azok, melyek a Pegidát megalapító legbelső kört arra ösztökélték, hogy Európa állítólagos iszlamizálódása ellen nyilvánosan protestáljanak, és közben fokozatosan egységes mozgalmi erővé szerveződjenek. A Kobani kurd városban akkor elsősorban a Kurdisztáni Munkáspárt (PKK) tagjai szálltak szembe az iszlám állam fegyveres alakulataival. Így a könyvből nyilvánvalóvá válik, hogy a Pegida nem spontán módon, vagy valamely véletlen folytán jött létre, amint azt a főszervezők a saját alapító-mítoszuk kapcsán oly szívesesen többször is hangoztatták. (10–12.)

Jelen tanulmány egészen 2015 februárjáig követi a Pegida által szervezett tüntetéseket és a szervezők külön hangsúlyozzák, hogy megfigyeléseiket egy elkezdett, de még be nem fejezett tudományos munkaként kell kezelni. Következésképpen mindenekelőtt köztes állapotokat közölnek a Pegidáról, hiszen a további kutatások még folyamatban vannak, mint ahogyan maga a tiltakozó mozgalom sem szűnt meg teljesen, sőt mind a mai napig nagyon is aktív. Ezért több utólagos fejlemény követése és tanulmányozása elengedhetetlen az elkövetkezendőkben ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk róluk. Az azonban mégis leszögezhető, hogy az eddigi kutatási eredmények teljesen egyértelművé teszik azt a tényt, hogy a Pegida egyes főszervezői már korábban is szoros kapcsolatban álltak egymással. Másfelől pedig különböző online szociális hálózatokon keresztül (pl. Facebook csoportok) tovább bővítették az ismeretségi köreiket, vagy éppen a mindennapi valódi baráti körökön belül találtak olyan platformokon, ahol bizonyos kulcsszemélyek a jobb és a szélsőjobboldali csoportosulásokhoz köthetőek, mint például az NPD képviselőihez, a Pro Németország vagy a Dynamo Dresden tevékeny tagjaihoz. Időközben azonban megnőtt azon résztvevők számaránya is, akiket már semmiképp sem lehet a szélsőjobboldaliak táborába sorolni, hiszen ők maguk is hevesen tiltakoznak az ellen, hogy csak úgy a hajszálcsíkos ruhákat viselő demonstrátorok közé sorolják be őket. (24–25.) Bár a politológusok elsősorban a Pegida bemutatására összpontosítanak, de a mozgalom számos alágazatára is odafigyelnek, így például a lipcei Legidára⁵, ugyanis a részvételi arányok szempontjából 2015 januárjában, e mozgalmak tömeges „sétái” érték (legalábbis eddigi) csúcspontjukat Lipcsében és Drezdában. Az utóbbi városban 2015. január 12-én mintegy 25 000 ember vett részt a demonstrációkon. A kutatócsoport által megfigyelt mozgalmi heterogenitás ellenére elmondható, hogy a Pegida bázisa

5 A lipcei Legidát Markus Johnke (interneten keresztül kereskedéssel foglalkozik) vezeti. Néhai alapító tagok voltak Jörg Hoyer (katonai dolgokat forgalmazó kereskedő), egy ügyvéd, aki az NPD-nek és a Szalafisták elleni Huligánoknak (HoGeSa) is bedolgozott, valamint egy jól ismert lipcei huligán. Forrás: <http://de.indymedia.org/node/3472>

tulajdonképpen továbbra is megtartja szélsőjobboldali irányultságát, és ez más német és európai városokra is érvényes, ahol a drezdai minta hamarjában elterjedt. (17–18.) A szervezők olyan akciói, mint például a drezdai karitatív étkeztetési szolgálat adományokkal való támogatása, többek között azt a célt is szolgálta, hogy szélesebb társadalmi csoportokhoz is eljuttassák üzeneteiket, és így a polgári középréteggel szorosan együttműködve valósítsák meg célkitűzéseiket. (16.) Miután január végén Lutz Bachmann⁶ és további főszervezők sorra lemondtak vezetői funkcióikból és a Pegidán belüli harcok is nagymértékben felerősödtek, a mozgalom eddigi népszerűsége is jelentősen visszaesett. Ekkoriban az eddigi pénzügyi felelős, Kathrin Oertel (született Spevacek) lett a Pegida ideiglenes szóvivője. Mivel közben kirobbant a Hitler-gárda körüli sajtóbotrány, és Lutz Bachmann végül nem tartotta be korábbi ígéretét, vagyis nem lépett ki teljesen a Pegidából, ezért a mozgalom 2015. január 29-i megbeszélésén Oertel minden eddigi vezetői szerepvállalásáról lemondott. Így az egykori vezetők nyílt ellentétbe kerültek egymással, és hivatalos visszavonulása után Kathrin Oertel egy újabb „Direkt Demokrácia Európáért” nevű csoportot alapított, amelyből nemsokára kilépett. Végül a korábbi propagandista uszítások miatt május elsején Oertel nyilvánosan bocsánatot kért a saját Facebook oldalán minden migránstól és mindenekelőtt a muszlimoktól. Míg Lutz Bachmann mindig is a Pegida gonosz arcaént szerepelt a médiában, (korábban betörés és kábítószeres bűncselekmények miatt ítélték el, és hivatalosan is el volt tiltva a közéleti funkcióktól), addig Oertel már a kezdetektől ártalmatlan, jó szándékú nőként tűnt fel a nyilvánosság színpadán, aki igen keveset árult el magáról a Günther Jauch által vezetett TV-beszélgető műsorban.⁷Oertel elmondta a moderátornak, hogy Drezdában született, van három gyereke, korábban az FDP-re (Szabad Demokrata Párt) szavazott, legutóbb azonban az AfD-re, és mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy ő teljesen átlagos nő, aki a népből származik.

A Neue Württembergische Zeitung alapján kijelenthető, hogy Bachmann és Oertel már az óvodai időkből ismerték egymást, aztán együtt jártak iskolába (Leonhard-Frank-Oberschule) Coswigan (kisváros Meissen közelében). Lutz Bachmann a tizedik osztályban ment át egy drezdai állami iskolába, a nála pár évvel fiatalabb Kathrin Oertel pedig 1995-től már egy gazdasági középiskolában folytatta tanulmányait, ahol leérettségizett.

6 Forrás: <http://www.sueddeutsche.de/politik/pegida-chef-lutz-bachmann-gibt-auf-und-entschuldigt-sich-1.2315628>

7 Forrás: <http://www.sueddeutsche.de/medien/pegida-bei-jauch-parolen-sind-kein-dialog-1.2310600>

A Jauch TV-műsorában való megjelenés közszereplővé tette Lutz utódját, vagyis Kathrin Oertelt Németországban. Mégis, közszereplései alkalmával Oertel végig óvatos maradt a riporterekkel és az újságírókkal szemben: általában élő adásban nem volt hajlandó a Pegidával kapcsolatos konkrét tényekről vitatkozni, ehelyett inkább háritott és főleg általános dolgokról volt hajlandó beszélni. Miután Bachmann visszalépett, mint főszerző, Oertel rögtön elhatárolódott minf egykori kollegája szélsőséges kijelentéseitől, mind a Legida újonnan kinyilatkoztatott céljaitól.

A tanulmány első fejezete a Pegida keletkezésével, a vezetők ideológiai meggyőződésével és a mozgalom létrejöttének előfeltételeivel foglalkozik, amely eredetileg egy zártkörű Facebook oldalról indult el és aztán bizonyos értelemben átment offline fázisba. A második fejezet elején a kutatócsoport és Franz Walter helyszíni megfigyelésével találkozhatunk, melyeket a különféle Pegida-„séták” alkalmával tapasztaltak 2014/15 telén. Ezzel máris a mozgalommal kapcsolatos történések közepén találja magát az olvasó és megismerkedhet a protestálók különféle bannerjeivel és tábláival, melyek tartalmi üzenetei a „nép hatalmát” voltak hivatottak hirdetni. Például: „Minden kerék megáll, amennyiben azt erős karod is úgy akarja”, s ahogyan egykoron „egy baloldali diktatórikus rendszert kisöpörtek az NDK-ból”, ugyanezt kellene ma is megismételni, vagyis nincs szükség a baloldali gondolkodásra, a hozzá köthető személyi állományt pedig el kell űzni. (23.) További tudományos eredmények kvantitatív szűrőpróba formájában láthatók, és ezzel párhuzamosan a kutatók a NoPegida ellenmozgalmat is tüzetesen megvizsgálják a harmadik fejezetben. A következő fejezetben a szerzők a kvalitatív kutatási eredményeket mutatják be az olvasóknak, melyben a megkérdezettek hazával kapcsolatos elképzelésein túl, a másokról alkotott képről, a mozgalomban való részvétel indokairól, a különféle szimpatizánsokról, „a hazug sajtóval” kapcsolatos kritikákról és a tanulmányban résztvevő aktív tüntetők politikai elképzeléseiről tudhatunk meg fontos részleteket. A kutatócsoport észrevételei alapján a „baloldali bagázs” a Pegida-tagok legfőbb ellenségeként értelmezhető. „Az est szónokai a rendőrséget ünneplik, mert ismét megvédték egy Pegida-rendezvényt a baloldali kaotikusuktól.” (24.)

Az ötödik fejezetben nagyrészt a Pegidához köthető német diskurzusokról olvashatunk, míg a hatodikban a szerzők már a mozgalom és az AfD közötti elméleti-gyakorlati keresztszetszeteket vizsgálják. Ezek után a Pegidával kapcsolatos külföldi értékelésekről a hetedik fejezetben olvashatunk. Végezetül pedig a szerzők a könyv elején felállított téziseik alapján, vagyis „a civil társadalom piszkos oldala” és a „politikai hontalanság”,

alapján összegzik a tanulmány „köztes” eredményeit az utolsó fejezetben. Már a hatodik fejezetben is jól érzékelhető a kutatók azon törekvése, hogy európai kontextusba állítsák a Pegida-mozgalom gyors kibontakozását és elterjedését. Ugyanakkor a műben jól követhető a szerzők azon szándéka is, hogy az általuk bemutatott empirikus eredményeket egy átfogó politikai és társadalomtudományos keretbe illesszék. Összességében mintegy 60 oldalon keresztül követhetőek a Pegida tiltakozásokkal kapcsolatos részletes leírások, diagramok és értékelő ábrák, sőt egyes sétákat kifejező képekkel dokumentálják.

A Pegida-mozgalom tagjai egyáltalán nem részesítették szívélyes fogadtatásban a helyszínen érdeklődő kutatókat, mivel állandó gyanakvást tanúsítottak a médiával és a szakemberekkel szemben. A politológusok azonban vállalták a kockázatokat, mert tudták, hogy a tiltakozómozgalom átfogó kutatása szempontjából a helyszíni megfigyelések egyszerűen elengedhetetlenek. „Az ember közszellemet és érzelmeket tapasztal, érzékelheti egy mozgalom pulzusát, ez által leírhatóvá válik a tiltakozás közvetlen környezete.” (34.) A szerzők által megnevezett reprezentativitási nehézségeket leszámítva (62.) a tanulmány egyes részeiben a kutatócsoport cáfolta azt a közismert vélekedést, miszerint ok-okozati viszony állhat fenn az anyagi problémák (munkanélküliség) és a jobb-, illetve a szélsőjobboldali ideológiák között.

A Pegidára nézve tudományosan is cáfolható, mivel a megkérdezett tüntetők mintegy 75,5 százaléka teljes munkaidős foglalkoztatást vallott be a kérdőíveken. (69.) Sőt mi több, a tiltakozóknak csaknem a fele nagyon is jól képzett, mert egyesek egyetemi, főiskolai végzettséggel, vagy akár tudományos címmel rendelkeztek. Így a helyszíni vizsgálatokból egyértelműen levezethető, hogy ez esetben nem alkalmazható a *Heinz Bude* által kutatót rendszerváltásban csalódottak nevű jelenség, és hogy a munka fogalma többféle jelentőséggel bír a tüntetők környezetében. A megkérdezettek nagy többségét egyenesen irritálták a foglalkoztatottságukra irányuló direkt kérdések; és magát a munkát kétségtelenül hasznos szolgálatként és erkölcsi értékazonosulással párosítva értelmezték a német társadalom egészére nézve. (42–43.)

A felvonulók elutasító magyarázataiból kirajzolódik, hogy kritikáikkal elsősorban a hazájukban élő „társadalmi parazitákat” támadják, (akikből szerintük minden egészséges munkamotiváció hiányzik, és az aktív adófizetőkre hárítják az állami segélyek magas költségeit), ezzel párhuzamosan azonban a Pegida-tagok foglalkoztatottságukon keresztül a saját szorgalmukat is kiemelik. Ebben a kontextusban a munka egy „magától értetődő” általánosan elfogadott kifejezésként értelmezhető, és többnyire egy tágabb

értelemben vett külső csoport (előítéletek szerepe) ellen irányul. Ide tartoznak azok a „hamis” idegenek (bevándorlók) is, akikről feltételezhető, hogy mint – a nem hazánkhoz tartozó külföldiek kategória – nem hajlandók a közösség számára hasznos munkaszolgálatot teljesíteni. Ezért mind a tüntetők, mind a főszervezők publikus megnyilvánulásaiból, valamint a Pegida eddigi hivatalos álláspontjaiból levezethető egy idegengyűlölő és iszlamellenes központi mag. Amennyiben szembeállítjuk a Pegida „megértő-polgári oldalát” (16.) (amely irányelv valójában rendkívül korlátozott megértést tanúsít az idegenek iránt), az e mögött álló tényleges és megtévesztő kollektív megnyilvánulási formával, amely tulajdonképpen idegengyűlölő jellegű, megállapítható, hogy mindez vitatható ellentétet képez. Nemcsak a Pegida hivatalos nyilatkozataiból vezethető le a nyilvános idegenellenes álláspont, hanem a másik enyhébb, vagyis „megértő-polgári” középértégről szóló elképzelés sem fenntartható, pedig ez látszólag nem támaszkodik xenofób elemekre. Mindezt több tanulmány is bizonyítja: többek között a Friedrich Ebert Alapítvány ezzel kapcsolatos kutatása.⁸ Az itt elért eredmények már évek óta jelzik, hogy a különféle jobboldali szemléletek a polgári középértékben is jelen vannak. Ezért nem indulhatunk ki egy konkrét ellentétből a polgári középérték és a Pegida által hangoztatott hivatalos álláspontok mentén. Sokkal inkább magától értetődő, hogy bizonyos ideológiai kapcsolat létezik a középérték nyitottabb álláspontja és az idegenekkel kapcsolatos negatív felfogás (például kizárás, vagy kényszerintegráció) között. Tény, hogy a középértékből is eredeztethetőek olyan jellegű elképzelések, hogy az idegenek komoly veszélyt jelentenek a német nemzet egészére nézve. Alapvetően a fent említett ideológiai kapcsolatra kérdez rá e tanulmány címe is („A civil társadalom piszkos oldala?”). A kutatók a folyamatosan felsorakoztatott részeredmények alapján változatos negatív és pozitív állításokat fogalmaznak meg a fenti dilemma feloldására. A Pegida egyfelől a civil társadalom szerves része; ugyanakkor azonban amennyiben a társadalom tiszta oldalával állítjuk ellentétbe a tiltakozómozgalmat, akkor ez már a „piszkos oldalt” is jelentheti. Másfelől, maga a „piszkos” csoportosítás, tudományos szemszögből szigorúan elutasítandó. Ez a fajta egyoldalúság, vagyis a „tisztá” – „piszkos” jelzők kiélezett használata egy olyan konstruált kontrasztot képez, amelyen keresztül a Pegida-mozgalom nyilvános leleplezése és lejáratása az alapvető cél. Maga a módszer és a stílus sem új, mivel ezt már előzőleg is ilyen keretek között gyakorolták a mozgalomról nyilvánosan ítélező politikusok és egyes szakemberek. Ezt a trendet részben a szerzők

⁸ Forrás: http://www.fes-gegen-rechtsextremismus.de/pdf_14/FragileMitte-FeindseligeZus-taende.pdf és <http://www.fes-gegen-rechtsextremismus.de/>

is folytatták ebben a tanulmányban, főleg az első fejezetben, hiszen ott nem feltétlenül tartalmi szempontból kritizálták a Pegida követeléseit, hanem rögtön rábizonyították a főszervezőkre, hogy szalonképtelen jobboldali érzelmeket képviselnek. Az olvasó akarva-akaratlanul negatív szereplőkkel szembesül. A főszervező Bachmann nyilvános lejáratásához elegendő volt egy Facebook fénykép, amelyen Hitlerként pózolt. Végül Bachmann ilyen irányú leleplezése olyannyira hatékony volt, hogy e kiprovokált botrány miatt sokak szemében azon nyomban elveszítette mindenféle felelős vezetői szerepét. Így azonban az alapító Bachmann gondolatai teljesen a háttérbe szorultak, mint ahogyan a moralizáló szélsőségek kritikája egyetlen bocsánatkéréssel azonnal visszakerült immár „a tiszta német civil” főáramlatba, amelyben (furcsa módon) újabb és újabb szélsőséges nézetek születhetnek, vagy éppenséggel itt terjednek és formálódnak. Megemlítendő, hogy maga a kutatócsoport is visszautasítja a társadalom piszkosságával kapcsolatos feltételes elképzelést, és ugyanakkor azt is elismeri, hogy ez az irány így pontosan a mély elemzés szempontjából túlságosan is felületes. Ehelyett a szerzők fordulatként kijelentik, hogy a Pegidát nem kellene rugalmatlan ideálként szembeállítani a civil társadalommal: a mozgalom nem tekinthető pusztán a civil társadalom aljának, és való igaz, hogy fáklyás meneteléseik során, többszörösen híresztelték, hogy ők teljesen elutasítják az erőszakot. (198.) Ez az érvelés helytálló, mivel végső soron a Pegida önreflexióiban többszörösen hangsúlyozza az erőszakmentességet, és az állítólagos iszlamizálódás kapcsán elsősorban a német földön zajló proxy háború ellen érvelt. Az ő szemszögükből az iszlamizálódás egy „nőgyűlölő, erőszakkal átítatott politikai ideológiaként”⁹ érvényesül ma Németországban. Azt gondolják, hogy békés ellenállási akcióik teljesen jogosak, másrészt azonban a törvények végrehajtása érdekében fokozottabb rendőrségi jelenlétet sürgetnek. Főleg az integrációra nem hajlandó egyének és a bünteteket elkövető menedékkjogot kérő egyénekkal, csoportokkal szemben kérik az államhatalom határozottabb fellépését. Ezért a Pegida „a Nyugat értékeit” szeretné itt és most hatékonyan megvédeni egy elképzelt iszlamista elidegenedéssel szemben. Abban valóban igazuk van a szerzőknek, hogy „... a patológiai félelmek és az agresszió, a társadalmi és az etnikai kirekesztés és a változtatásokra irányuló törekvések, a cinizmus és a demokratikus folyamatok megvetése” (194.) szintén a civil társadalomban katalizálódnak. A csoportos elbeszélések arra szolgáltak, hogy minden érintett számára kézzelfoghatóbbá váljon a Pegida-tagok csoportdinamikája és életvilága. Ezen

9 A Pegida Állásfoglalásának 10-es pontja. Forrás: <http://www.schiebener.net/wordpress/wp-content/uploads/2014/12/PegidaPositionspapierKritikkomplett.pdf>

belül ugyanúgy kidomborodnak a hazafias vallomások („én egy militáns szász vagyok”), (91.) akárcsak a kellemetlen érzések, amelyek különösen „a lakónegyedek kellős közepén” felállított menekülttáborokhoz, valamint a világ minden részén kitörő konfliktusokhoz kapcsolódnak. (94.) Egyes megkérdezettek Szászországot hazájukként emlegetik és kultúrfőlnyit tulajdonítanak e tartománynak, sőt szerintük Drezda és Lipcse sokszínűsége éppen elegendő ok arra, hogy büszkék legyenek a régió kulturális gazdagságára. (93.) A Pegida-mozgalom tagjai kiemelik a szász családközpontságát, erényességet és vendégszeretetet (stb.), ugyanakkor lelkendezve beszélnek saját eszességükről és kritikus gondolkodás módjukról. Szerintük az 1989-es békés forradalom során tanúsított hozzáállásuk komoly bizonyíték a fentiek alátámasztására. Ugyanakkor minden egyéni „haszonérzeten” túl, Lipcsében és Drezdában egyfajta speciális összetartozás érzés létezik. (96.) A szerzők elemzése alapján a Pegida-mozgalom tagjai számára a haza megvédése egy mélyről eredő érzés, amely igazi hajtóerőként működik a csoportokon belül. (97.) Ők egy olyan politikai „erjedési folyamat” kifejezéseként értelmezhetőek, amely elérte a német társadalom jobbközép szegmensét.” (63.) Mindez abból is kiderül, hogy a mozgalom követői milyen pártokra szavaztak a legutóbbi szövetségi választásokon: 24,8 százalék CDU/CSU-ra, további 4,8 százalék az NPD-re, 47,1 százalék pedig az ebben az időszakban még zsenge, de egyre jobban erősödő AfD-re. A Pegida saját hazaképét egy tágabb nyugati világi keretben helyezi el, és így a követők többsége komolyan azt gondolja, hogy egy nagyobb közösségben, más hazákkal együtt létezik Európában. Mindez közös értékeken alapszik. A jobboldali-nemzeti világnézet alapján e nemzetek felett álló értéktöbbletet, ahogyan az EU-t elképzelik, mindenképpen meg kell védeni az iszlamizálódástól, mivel ez az európai civilizáció elsősorú ellensége.

A kutatócsoport fejtegetései alapján jelen esetben a hangsúly itt mindekelőtt a mamutépítkezési projekteken (98.) és az iszlámmal kapcsolatos absztrakt félelmen van. Mindebben a Pegida nem csak egy eszményi kultúrharc kellős közepén véli felfedezni magát, hanem adott esetben a „helyes” vallás kapcsán is szívesen vitába bocsátkozik – mindannak ellenére, hogy az empirikus vizsgálat mellest az is megállapította, hogy a Drezdában tüntető Pegida-tagok közül a megkérdezettek mintegy 70,2 százaléka nem tartozik egyetlen felekezethez sem. A mozgalom nemcsak a kulturális vagy vallási oldalt támadja az iszlamizálódásban, hanem a követők a német, illetve az európai társadalom elképzelt alap „értékeinek”, megtartásáért is síkra száll. Eszerint a Pegida a saját civil társadalmi hazájával kapcsolatos hiedelemből táplálkozik, amely, akárcsak az európai szomszédos hazák esetében,

bizonyos erkölcsi elvek konkrét megvalósításában nyilvánul meg: pontosan az ilyen értékeket kell haladéktalanul megvédeni. Ezért az európai érték-közösség magjára nézve a Pegida az iszlamizálódásban látja a legnagyobb fenyegetést. A szerzők a populizmusról azt állítják, hogy különösen olyan társadalmi szférákban „virágzik”, ahol a környezetet formáló társadalmásításokat és tradicionális konvenciókat előzőleg valakik már „szociokulturálisan kiürítették”. (186.) Az ilyen és másfajta sajátos vélekedések nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy közelebről is megismerhessük a Pegida-követők szemléletmódjait és vélekedésmintáit. Érdekes a populizmus kifejezés kontextustól függő használata, melyet a szerzők elmulasztnak definiálni, és nem tudatosítják az olvasóban, hogy ezt gyakran a kellemetlen rivális gyors diszkvalifikálására használják a politikusok, de valójában e fogalom sokszor nem képez valamiféle tényleges elválasztó vonalat bizonyos pártok, vagy karizmatikus személyek közt, hiszen bizonyos formái a néppártokon belüli hatalmi harcokban, vagy kampányokban is fellelhetőek (eszközként). Ennél is érdekesebb a könyvben bemutatott üres társadalmi terek elmélete, amely fölöttébb problematikusnak mutatkozik, miután a fenti megközelítés nem az adott társadalmi szerkezetek elképzelt közösségeiből (Benedict Anderson) van levezetve, vagyis a szerzők a Pegida-mozgalom kelet-németországi hirtelen nagy sikerét egyenesen a követők hazával kapcsolatos elképzéseiből eredeztetik. Ilyenformán a Pegida iránti magas fokú szimpátia egy rejtélyes ürességből adódik: „A populizmus és a szellemi hajléktalanság, a szervezeti kiutasítottság és a politikai képviselő elvesztése együtt járnak.” (Uo.) Ezzel szemben az a feltételezés, hogy eddig éppen maga a „menedék” hiányzott a legjobban a Pegida-tüntetőknél, igen nehezen bizonyítható a felvázoltak alapján, mert végül is a megvédendő képlékeny „Nyugatban” a saját nemzeti értelmezésük alapján mindenképpen egyfajta mentsvárat láttak a demonstrálók. Ezért nem ez hiányozhatott nekik elsősorban, mivel mindez már a megkérdésezések idején egy ténylegesen létező és ép világképként fogalmazódott meg bennük. Így pontosan az iszlamizálódásban azonosítják azt a negatívumot, amely alássa az általuk védelmezett menedékhely eddigi biztonságát, a jelenlegi politikusok pedig nem tesznek semmit e botrányos nemzeti elidegenedési folyamat megfékezése érdekében. Szerintük a politikai korrupció, a tétlenség és a „hazug sajtó” utat engednek olyan fajta idegen törekvéseknek, amelyek pontosan arra irányulnak, hogy felhígítsák vagy teljesen elpusztítsák a nemzeti közösség még meglévő alapértékeit. A Pegida jellegzetes logikáját követve megállapítható, hogy a tagok saját magukat képzelik a legfontosabb nyugati értékek megmentőjének, azonban a mozgalom önképéből kifolyólag valószínűleg

az erős vezető hiánya képezi az egyik legalapvetőbb szervezeti dilemmát, hiszen neki kellene összefognia a különféle védelmi akciókat és hatékonyan megszervezni a Nyugat megmentését. A terepen folytatott kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a Pegida-felvonulók hazával kapcsolatos elképzelései igen széles skálán értékelhetőek. (92.) Ebből kifolyólag a kutatócsoport Pegidához köthető szervezeti elárulását hirdető hipotézisei is nehezen megfoghatóak. Amennyiben abból a tényállásból indulunk ki, hogy a jobboldali gondolatokat képviselő felvonulók ma már egyáltalán, vagy csak részben érzik képviseltetve magukat az elismert pártokban, (másként esetleg nem is tüntetnének), nem feltétlenül enged arra következtetni, hogy az emberek azért válnak ilyenképp politikailag aktívvá, mivel a német szövetségi pártrendszerek teljesen elhanyagolják őket. A tanulmány erőssége azokban a részekben domborodik ki a leginkább, ahol a kutatók képesek voltak a Pegida-követőkkel úgynevezett szervezett csoportos beszélgetések keretében olyan ellentmondásos témákról véleményeket összegyűjteni, mint a külföldiek, az euró, az iszlám, a politikusok attitűdjei, a média, a haza és a demokratikus jogállam. A könyvben található demográfiai adatok és különösképpen a mozgalom tagjainak gondolatvilágáról szóló részletek mindenképpen hozzájárulnak a kutatott jelenség további megértéséhez, és fontos alapul szolgálnak az erről folytatott eszmecserekhöz.

Lars Geiges, Stine Marg, Franz Walter: *Pegida. Die schmutzige Seite der Zivilgesellschaft?* (Pegida. A civil társadalom piszkos oldala?) Bielefeld, 2015. Transcript Verlag, 208 o.

Eperjesi Zoltán és Csikós Gábor

E számunk szerzői

Barabás Gábor PhD tudományos munkatárs, PTE Történelmi Intézet
Közép- és Kora Újkori Történelem Tanszék

Bene Krisztián PhD egyetemi adjunktus, tanszékvezető PTE, Francia Tanszék

Csikós Gábor PhD-hallgató, KGRE TDI

Eperjesi Zoltán PhD-hallgató, KGRE TDI

Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE
Történelmi Intézet

Gacsal Dóra egyetemi hallgató, DE TNDI

Gégény Levente I. éves PhD-hallgató, DE TNDI

Gesztelyi Tamás CSc. professor emeritus, DE

Katona L. Endre egyetemi oktató, Chair of Greek Studies, Jawaharlal Nehru
University, New Delhi, India

Kiss Márton I. éves PhD-hallgató, PTE BTK IDI

Kiss Vilmos PhD-hallgató SZTE Újkori Egyetemes és Mediterrán
Tudományok Tanszék

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Lévai Csaba habilitált egyetemi docens, DE

Madarász Imre CSc. habilitált egyetemi docens, DE

Nemes Zoltán CSc. egyetemi docens, DE

Peterecz Zoltán PhD főiskolai docens, EKF

Somoskői Viktor PhD-hallgató, DE TNDI

(*Rövidítések:* EKF: Eszterházy Károly Főiskola; DE TNDI: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajztudományi Doktori Iskola; KGRE TDI: Károli Gáspár Református Egyetem Történelmi Doktori Iskola; MTA BTK ITI: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kar Irodalomtörténeti Intézet; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK IDI: Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola; SZTE: Szegedi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség